

# **Βιομηχανικές δομές και τάσεις αναδιάρθρωσης στη δεκαετία του '80: το παράδειγμα των περιοχών Θεσσαλονίκης και Θράκης**

**Ελένη Ανδρικοπούλου\***

Τα ζητήματα που θα αναπτυχθούν σ' αυτό το κείμενο στηρίζονται στο εμπειρικό υλικό δύο ερευνητικών προγραμμάτων που μελετούσαν τη διάρθρωση της βιομηχανίας σε δύο περιοχές, της Θεσσαλονίκης και της Θράκης<sup>1</sup>. Το κεντρικό ερώτημα του άρθρου αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα δύο διαφορετικά παραγωγικά συστήματα αντιδρούν στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά τις διαδοχικές κρίσεις της δεκαετίας του '70, ώστε να διαφανούν οι κατευθύνσεις που παίρνει η βιομηχανική αναδιάρθρωση και οι μορφές της «τοπικής ανάπτυξης» στη δεκαετία του '80<sup>2</sup>.

## **Βιομηχανική αναδιάρθρωση και τοπικές ιδιαιτερότητες**

1. Η δεκαετία του '80 χαρακτηρίζεται από σημαντικές ανακατατάξεις στις μορφές που παίρνει η χωρική διαίρεση εργασίας μεταξύ χωρών και περιφερειών. Οι τάσεις αναδιάρθρωσης της παραγωγής ωθούν τα τοπικά παραγωγικά συστήματα (σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο) σε δομικές αλλαγές. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με την όλο και μεγαλύτερη συγκέντρωση και διεθνοποίηση του κεφαλαίου: τις μεγάλες επιχειρήσεις που επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους σε παγκόσμια κλίμακα, τους νέους τρόπους οργάνωσης της εργασίας και τις νέες τεχνολογίες παραγωγής που οδηγούν σε εκουγχρονισμό και ορθολογικοποίηση της παραγω-

---

\* Επίκουρη καθηγήτρια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

1. Πρόκειται για τις έρευνες: (α) «Industrialisation, regional labour market and productive investments by remigrants in a peripheral region: the case of Thraki in Northern Greece» που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1982-84 σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Westfälische Wilhelms Universität (Münster) και χρηματοδότηση από την Stiftung Volkswagenwerk, και (β) «Βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη: Κλαδική και χωροθετική ανάλυση» που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1984-85 με χρηματοδότηση από το Υπουργείο Χωροταξίας, Οικισμού και Περιβάλλοντος. Βλ. Ανδρικοπούλου et al. 1982, 1984 και Ανδρικοπούλου κ.ά. 1985.

2. Το υλικό και τα συμπεράσματά των δύο ερευνών παρουσιάζονται εδώ ειδικά επεξεργασμένα ώστε να απαντούν στα βασικά ερωτήματα αυτής της μελέτης. Αυτή η «προσαρμογή» δεν είναι θάβαια χωρίς προβλήματα, στο βαθμό που οι δύο έρευνες δεν είχαν εξαρχής σχεδιαστεί με βάση αυτά τα ερωτήματα. Ειδικά η ανάλυση και επεξεργασία των στοιχείων της Θράκης έγινε με βάση τα πρωτότυπα ερωτηματολόγια και έχει παρουσιαστεί σε προηγούμενη δημοσίευση (Ανδρικοπούλου 1987).

γικής διαδικασίας. Οι διαδικασίες αυτές σηματοδοτούν μια ευρείας έκτασης ανασύνταξη του κεφαλαίου που συνοδεύεται από κλείσιμο εργοστασίων, εκσυγχρονισμό επιτόπου ή μετεγκατάσταση στην ίδια ή σε άλλη περιοχή. Παράλληλα, η διασπορά παραγωγικών μονάδων υψηλής έντασης εργασίας (φτηνής ανειδίκευτης και συνήθως γυναικείας εργασίας) που αποκεντρώνονται σε χώρες και περιοχές του Τρίτου Κόσμου, συνοδεύεται από την εμφάνιση τάσεων επιστροφής, κάτω από ορισμένες συνθήκες, στις ίδιες τις αναπτυγμένες χώρες και περιοχές<sup>3</sup>.

2. Σ' αυτά τα πλαίσια, γίνεται αναγκαία η επανατοποθέτηση των σχέσεων του «τοπικού» με το «διεθνές». Οι εντεινόμενες τάσεις διεθνοποίησης, που αφορούν όχι μόνον την ίδια την παραγωγή αλλά ολόκληρο το φάσμα, από τις αρχικές εισροές μέχρι και την τελική κατανάλωση, τείνουν να «ενοποιήσουν» το χώρο σε διεθνές επίπεδο, καθώς το κεφάλαιο μπορεί να επιλέξει με μεγαλύτερη ελευθερία και ευελιξία ευνοϊκές συνθήκες εγκατάστασης σε διεθνές επίπεδο. Η τάση ενοποίησης όμως εντείνει μια παράλληλη τάση διαφοροποίησης, καθώς οι τοπικές ιδιαιτερότητες αναδεικνύονται ως το κατεξοχήν κομβικό σημείο όπου μπορούν να αρθρωθούν οι διαδικασίες που ολοκληρώνονται όλο και περισσότερο σε διεθνές επίπεδο, πάνω και πέρα από τα σύνορα (και τον έλεγχο) των εθνικών κρατών.

Έτσι, ενώ οι προοπτικές της τοπικής ανάπτυξης συναρτώνται όλο και περισσότερο με διαδικασίες και μηχανισμούς που λειτουργούν σε διεθνές επίπεδο, οι τοπικές ιδιαιτερότητες αποκτούν μεγαλύτερη σημασία και αναδεικνύονται καθοριστικές στην επιλογή του τύπου εγκατάστασης. Τελικά, καθώς το κεφάλαιο διεθνοποιείται και η διαδικασία παραγωγής ολοκληρώνει τον κύκλο της όλο και περισσότερο σε παγκόσμιο επίπεδο, τα τοπικά παραγωγικά συστήματα οδηγούνται σε ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ τους, στην προσπάθεια να προσελκύσουν μια παραγωγική διαδικασία που έχει όλο και μεγαλύτερη ελευθερία επιλογής των ευνοϊκότερων συνθηκών εγκατάστασης.

Αυτή η δυναμική σχέση, όπου το «τοπικό» εντάσσεται στο «διεθνές» και το «διεθνές» αναζητά «τοπικές» ιδιαιτερότητες, στερεί όλο και περισσότερο από οποιοδήποτε τοπικό παραγωγικό σύστημα (όσο αναπτυγμένο κι αν είναι) τη δυνατότητα ενδογενούς ελέγχου της ανάπτυξής του. Στην εποχή της πληροφορικής, ο έλεγχος (όχι η ίδια η παραγωγή) φαίνεται να συγκεντρώνεται πραγματικά στην «κορυφή μιας καρφίτσας» (για να θυμηθούμε την α-χωρική προκατάληψη της οικονομικής επιστήμης). Το γεγονός αυτό επιδρά όχι μόνον σε επίπεδο συγκρότησης τοπικών πολιτικών και φορέων, αλλά ακόμα και στο επίπεδο του εθνικού κράτους που ανα-

3. Αυτή η εισαγωγή τοποθετεί ένα ευρύτερο πλαίσιο διαδικασιών και φαινομένων που φαίνεται ότι επηρεάζουν και διαφοροποιούν τις περιοχές στις οποίες αναφερόμαστε και δε φιλοδοξεί να κάνει μια συστηματική καταγραφή των θεωρητικών συζητήσεων που έχουν ενταθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια (βλ. ενδεικτικά: Smith 1984, Massey 1984, Harvey 1985, Lippelle 1985, Marshall 1987, Massey 1988, Scott 1988, Storper και Walker 1989).

γκάζεται να επανασχεδιάσει την παρέμβασή του και να περιορίσει τις προσπάθειες εθνικής και περιφερειακής ανάπτυξης<sup>4</sup>.

3. Η αυξημένη διεθνής κινητικότητα χωροθέτησης του κεφαλαίου επιτρέπει, όχι μόνον την αποδέσμευση από χωρικές δεσμεύσεις που σε προηγούμενες φάσεις ήταν καθοριστικές, αλλά κυρίως μια νέα σημαντική ευελιξία στη χρησιμοποίηση διαφόρων μορφών «τοπικών ιδιαιτεροτήτων» και πλεονεκτημάτων σχετικά με τις ευρύτερες συνθήκες εργασίας (διαφορές μισθών και χαρακτήρας των τοπικών αγορών εργασίας) μεταξύ περιοχών και χωρών σε διεθνές επίπεδο. Ποια όμως είναι η φύση και ο χαρακτήρας αυτών των «τοπικών ιδιαιτεροτήτων»;

Η ιδιαιτερότητα κάθε συγκεκριμένης περιοχής αποτελεί οργανική συνιστώσα του τρόπου με τον οποίο υλοποιούνται οι ευρύτερες διαδικασίες κίνησης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Οι τοπικές ιδιαιτερότητες (τόσο σε επίπεδο εθνικού κράτους όσο και σε επίπεδο περιφερειακών και τοπικών παραγωγικών συστημάτων) προσδιορίζονται ιστορικά. Η ιδιαίτερη κάθε φορά συγκυρία ευνοεί τον προσανατολισμό των κινήσεων του κεφαλαίου προς συγκεκριμένους τύπους περιφερειών και, μέσω αυτών των κινήσεων, το μετασχηματισμό των τοπικών παραγωγικών δομών. Η διαρκής συνύπαρξη προηγούμενων χρήσεων του χώρου αυτού με τις νέες χρήσεις, που του αποδίδονται στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, είναι η ουσία της λεγόμενης «χωρικής αδράνειας», της καθυστέρησης δηλαδή της προσαρμογής του χώρου στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις. Αυτός είναι ο μηχανισμός που επιτρέπει, κάτω από τις ίδιες γενικές συνθήκες, να εμφανίζονται διαφορετικές μορφές χωρικής οργάνωσης ανάλογα με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των τοπικών δομών και την ιδιαίτερη συγκυρία που ευνοεί ή όχι την ανάπτυξή τους. Μ' αυτόν τον τρόπο, σε καμία χώρα ή περιοχή δεν εμφανίζεται μια καθαρή μορφή κάποιου αφηρημένου γενικού μοντέλου που υποτίθεται ότι αντιστοιχεί σ' αυτές τις συνθήκες, αλλά κάθε φορά η γενική μορφή αλλοιώνεται από τη συνύπαρξη στον ίδιο χώρο πολλών και διαφορετικών χρήσεων που ανήκουν σε προηγούμενες μορφές οργάνωσης και τρόπους παραγωγής.

Από την άλλη πλευρά, ο χαρακτήρας της τοπικής αγοράς εργασίας είναι μια από τις βασικότερες συνθήκες και προϋποθέσεις της διομηχανικής εγκατάστασης. Σε μια δυναμική ανέλιξη, ο υπάρχων χαρακτήρας του εργατικού δυναμικού επηρεάζει τη διομηχανική εγκατάσταση και αυτή με τη σειρά της αλλάζει και μετασχηματίζει το χαρακτήρα της τοπικής

4. Βλ. επίσης Χατζημιχάλης 1988. Όπως σωστά υποστηρίζεται, η στρόφη στο «τοπικό» συνοδεύεται από την αμφισβήτηση της δυνατότητας που έχει το κράτος να προγραμματίσει και να ρυθμίσει την αναπτυξιακή διαδικασία (γι' αυτό και η έμφαση σε αποκέντρωση/αυτοδιοίκηση) ενώ παράλληλα αναδεικνύονται νέα υποκείμενα δράσης και ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα που προωθούν την «τοπικότητα» για λογαριασμό τους. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να συμπληρώσουμε τα ιδιαίτερα προβλήματα που εμφανίζονται στην Ελλάδα όσον αφορά τους όρους συγκρότησης του «τοπικού κράτους», προβλήματα που επικεντρώνονται στη σχετική απουσία μεταρρυθμιστικών ομάδων που μπορούν να προωθήσουν αναπτυξιακές ιδέες και αντιλήψεις σ' ένα ευρύτερο αναπτυξιακό πλαίσιο (Γετίμης 1988, Ψυχοπαίδης, Γετίμης 1989).

αγοράς εργασίας. Η καπιταλιστική διαδικασία συσσώρευσης στηρίζεται στη συνεχή αναζήτηση νέων διεξόδων και νέων τρόπων ενσωμάτωσης του εργατικού δυναμικού. Στην πορεία αυτή χρησιμοποιεί τα υπάρχοντα αποθέματα εργατικού δυναμικού (π.χ. την απελευθέρωση εργατικού δυναμικού από προηγούμενους τρόπους παραγωγής) και δημιουργεί συνεχώς νέα (π.χ. με τη μεταβολή της τεχνολογίας). Έτσι, από την άποψη του χαρακτήρα του εργατικού δυναμικού, οι ιδιαίτερες ποιότητες (πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα κατά περίπτωση) μιας περιοχής μεταβάλλονται διαρκώς, καθώς οι τοπικές αγορές εργασίας εντάσσονται όλο και περισσότερο σε διεθνή παρά σε εθνικά πλαίσια, σε διεθνή παρά εθνικά κυκλώματα κίνησης του κεφαλαίου. Μ' αυτό τον τρόπο, οι «δυσκαμψίες» της αγοράς εργασίας που προέρχονται από τη σχετική «καθήλωση» του εργατικού δυναμικού σε περιοχές και ειδικεύσεις, επιτρέπουν νέες «ευελξίες» στη χρήση του εργατικού δυναμικού των συγκεκριμένων περιοχών από το ελεύθερο -χωρίς χωρικές δεσμεύσεις- κεφάλαιο. Έτσι, οι τοπικές κοινότητες φτάνουν να ανταγωνίζονται με όσες άλλες περιοχές (σε παγκόσμια κλίμακα) μπορούν να προσφέρουν παρόμοια «πλεονεκτήματα».

4. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, το γνωστό μοντέλο πόλωσης της ανάπτυξης μεταξύ «κεντρικών-αναπτυσσόμενων» και «περιφερειακών-υπανάπτυστων» περιοχών έχει σαφώς κλονιστεί. Πολλές προηγούμενα αναπτυσσόμενες περιοχές υφίστανται τις συνέπειες της κρίσης, ενώ ορισμένες από τις προηγούμενα υπανάπτυκτες περιοχές παρουσιάζουν κάποιες νέες προοπτικές ανάπτυξης. Διαμορφώνεται έτσι ένα φάσμα διαφορετικών περιοχών: περιοχές όπου κυριαρχούν φαινόμενα ανεργίας/απο-διομηχάνισης αλλά και τριτογενοποίησης με την αύξηση των διαφόρων μορφών υπηρεσιών που υποστηρίζουν τη συγκέντρωση των κεντρικών γραφείων των επιχειρήσεων (μητροπολιτικές περιοχές και μεγάλα αστικά κέντρα): περιοχές που βρίσκονται σε στασιμότητα ή κρίση (διομηχανικές περιοχές της κεντρικής Ευρώπης ειδικευμένες σε προηγούμενα ηγετικούς κλάδους που τώρα βρίσκονται σε κρίση —π.χ. χαλυδουργία): περιοχές που χαρακτηρίζονται από νέες δυναμικές μορφές ανάπτυξης με εξειδίκευση σε νέους τεχνολογικά προωθημένους κλάδους (περιοχές τύπου Silicon Valley) ή νέες ευέλικτες μορφές διομηχανικής οργάνωσης με ανεπτυγμένο πλέγμα δια-επιχειρησιακών σχέσεων (περιοχές της λεγόμενης «Τρίτης» Ιταλίας)<sup>5</sup>.

5. Τα τελευταία αυτά παραδείγματα δυναμικής ανάπτυξης περιοχών έχουν γίνει για πολλούς ερευνητές ιδεατοί τύποι της «νέας εποχής» (βλ. Piore και Sabel 1984) και λειτουργούν ως μύθοι/πρότυπα ανάπτυξης για άλλες περιοχές. Όμως, αυτοί οι νέοι «πόλοι ανάπτυξης», όπως και οι παλιοί, «δεν εμφανίζονται παντού αλλά σε ορισμένα σημεία...» (για να θυμίσουμε την ιστορική φράση του Ρεπουχ), δεν επαναλαμβάνονται αυτόματα ούτε αντιγράφονται εύκολα και, το σημαντικότερο, δε δημιουργούν σχέσεις και εξαρτήσεις που επιταχύνουν την ανάπτυξη σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο, αλλά τοποθετούνται και διασυνδέονται όλο και περισσότερο σε διεθνές επίπεδο. Βλ. επίσης παραδείγματα από την Ελλάδα αναλύσεων που εστιάζονται στις νέες μορφές «ευέλικτης» παραγωγής των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (Λυμπεράκη, Σχοροδίλη 1989 και Lyberaki 1988) και στη χρήση νέων τεχνολογιών (Κομνηνός, Σεφερτζή 1989 και Κομνηνός 1990).

5. Οι δύο περιοχές που εξετάζουμε σ' αυτή τη μελέτη βρίσκονται στα όρια του φάσματος αναπτυγμένων (αστικών) και υπανάπτυκτων (περιφερειακών) περιοχών της Ελλάδας. Είναι βασική υπόθεση της μελέτης ότι πολλές από τις αλλαγές που εμφανίζονται στις δύο αυτές περιοχές είναι «τυπικές» του τρόπου αναδιάρθρωσης και των προβλημάτων που έχουν να αντιμετωπίσουν τα τοπικά παραγωγικά συστήματα στη δεκαετία του '80. Η υπόθεση αυτή έχει νόημα, στα πλαίσια της προηγούμενης συζήτησης, εφόσον δεχόμαστε ότι οι γενικές τάσεις εκδηλώνονται διαφορετικά σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση (εάν και στο βαθμό που συντρέχουν κάποιοι γενικοί όροι) και, αντίστροφα, η κάθε συγκεκριμένη περίπτωση συμμετέχει ουσιαστικά στη διαμόρφωση πολλών βασικών χαρακτηριστικών των γενικών τάσεων. Από αυτή την άποψη, τόσο η περιφέρεια της Θράκης όσο και η περιοχή της Θεσσαλονίκης μπορούν να χρησιμοποιηθούν παραδειγματικά, παρά τις διάφορες αποκλίσεις που παρουσιάζουν τόσο μεταξύ τους όσο και σε σχέση με κάποια γενικά πρότυπα.

Η περιφέρεια της Θράκης, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '70, αποτελούσε παράδειγμα καθυστερημένης περιφερειακής περιοχής, χωρίς βιομηχανική παράδοση και με παραγωγική δομή στηριγμένη αποκλειστικά σχεδόν στην αγροτική παραγωγή. Προς το τέλος της ίδιας δεκαετίας, η περιοχή παρουσίασε ένα δυναμικό μετασχηματισμό της παραγωγικής της δομής, με τη σημαντική συγκέντρωση νέων βιομηχανικών επενδύσεων. Η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα των ευνοϊκών κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης (που δόθηκαν ειδικά στην περιοχή με τον νόμο 289/76) αλλά και των ιδιαίτερων πλεονεκτημάτων της τοπικής παραγωγικής δομής και της τοπικής αγοράς εργασίας.

Στην αντίθετη άκρη του φάσματος, η περιοχή της Θεσσαλονίκης αποτελεί παράδειγμα ενός αναπτυγμένου αστικο-βιομηχανικού συγκροτήματος. Ο αναπτυξιακός της δυναμισμός ήταν αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαδικασίας «αυθόρμητης» εγκατάστασης της βιομηχανίας, που στηρίχθηκε στα πλεονεκτήματα της βιομηχανικής συγκέντρωσης και του ειδικευμένου και με βιομηχανική παράδοση εργατικού δυναμικού. Σε αντίθεση με την προηγούμενη περιοχή, η ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης δεν υποστηρίχθηκε ποτέ άμεσα από την περιφερειακή πολιτική, αλλά σαφώς ευνοήθηκε από την ευρύτερη πολιτική υποστήριξης της βιομηχανίας και των εξαγωγών, καθώς μάλιστα το σύστημα περιφερειακών κινήτρων δεν πρόσδλεπε ισχυρά αντικίνητρα εγκατάστασης στις κεντρικές περιοχές.

Τα φαινόμενα που θα εξετάσουμε στη συνέχεια δε συνδέονται μόνο με τη λειτουργία της κρατικής πολιτικής (τη σχετική απουσία πολιτικής σχεδιασμού του αστικού εκσυγχρονισμού στη Θεσσαλονίκη ή την «επιτυχή» εφαρμογή των περιφερειακών κινήτρων στη Θράκη) αλλά κυρίως με τη γενικότερη συγκυρία της κρίσης και, ιδιαίτερα, με τους τρόπους με τους οποίους το ευρύτερο παραγωγικό σύστημά της χώρας, καθώς και τα επιμέρους περιφερειακά και τοπικά συστήματα, αντιδρούν στην κρίση και ενσωματώνονται στη νέα διεθνή διαίρεση εργασίας.

## 1. Οι συνέπειες της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης στη Θεσσαλονίκη

Η «αυθόρμητη» τάση εγκατάστασης της βιομηχανίας στα δύο μεγαλύτερα αστικά κέντρα της χώρας (Αθήνα και Θεσσαλονίκη) είναι η βάση για μια συνεχή και σωρευτική διαδικασία ανάπτυξης, αλλά και σημαντική πηγή προβλημάτων για την εσωτερική οργάνωση και λειτουργία των δύο πόλεων. Η περιορισμένη κρατική παρέμβαση σε ζητήματα ρύθμισης του αστικού χώρου δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί στις δυσλειτουργίες που εκφράστηκαν, υπό την πίεση και της γενικότερης συγκυρίας της κρίσης, ειδικά στην περίπτωση της Αθήνας, με τη συγκράτηση των ρυθμών ανάπτυξης, την πτώση της παραγωγικότητας και τα έντονα περιβαλλοντικά προβλήματα. Το γεγονός ότι τα προβλήματα αυτά δεν εκδηλώθηκαν το ίδιο έντονα στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, δημιουργεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον γύρω από τον τρόπο με τον οποίο το συγκεκριμένο παραγωγικό σύστημα της περιοχής προσαρμόζεται στις νέες συνθήκες και αναδιαρθρώνεται.

### 1.1. Κλαδική διάρθρωση της βιομηχανικής απασχόλησης

Όπως έδειξε μια σχετική μελέτη<sup>6</sup>, η διάρθρωση της βιομηχανικής απασχόλησης στην περιοχή Θεσσαλονίκης παρουσιάζει τον *υψηλότερο βαθμό σύγκλισης* με τη συνολική βιομηχανική διάρθρωση της χώρας, περιλαμβάνει δηλαδή όλους τους κλάδους και με τις ίδιες περίπου αναλογίες απασχόλησης. Η αντιστοιχία αυτή επιτρέπει την υπόθεση ότι το βιομηχανικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης θα εμφανίζει, την περίοδο της κρίσης, φαινόμενα και προβλήματα αντίστοιχα με αυτά του συνόλου της ελληνικής βιομηχανίας. Αναμένουμε δηλαδή ότι, μετά το 1973 και ιδιαίτερα μετά το 1978, θα έχει εμφανιστεί στη βιομηχανία της Θεσσαλονίκης η παρατηρούμενη (επι)στροφή της ελληνικής βιομηχανίας στους θεωρούμενους «παραδοσιακούς» κλάδους (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ρούχα-παπούτσια, μη μεταλλικά ορυκτά), καθώς βρίσκονται σε υποχώρηση οι κλάδοι ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών που αναπτύχθηκαν δυναμικά κατά την περίοδο της δεκαετίας του '60'. Ωστόσο, όπως θα δού-

6. Η σύγκλιση αυτή διαπιστώνεται με βάση μια ομάδα δεικτών που μετρούν το βαθμό ολοκλήρωσης των βιομηχανικών κλάδων στις περιφέρειες/νομούς της χώρας (βλ. Καυκαλάς 1984:198-203). Σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση η περιοχή της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζεται από την παρουσία πολλών κλάδων (πολυ-κλαδική περιφέρεια) που είναι στρατηγικής σημασίας για το εθνικό παραγωγικό σύστημα αλλά δεν είναι ολοκληρωμένοι -δεν έχουν κάθετες ή οριζόντιες διασυνδέσεις- στα πλαίσια του εθνικού χώρου (όπου πριν: 208). Οι περιφέρειες αυτής της κατηγορίας, τα σημαντικότερα βιομηχανικά κέντρα της χώρας (Πρωτεύουσα, Θεσσαλονίκη, Μαγνησία), αποτελούν περιοχές με διαφοροποιημένη παραγωγική βάση όπου συγκεντρώνονται νέοι δυναμικοί και χωρίς προηγούμενη παράδοση βιομηχανικοί κλάδοι. Η μελέτη καταλήγει στην υπόθεση ότι οι περιοχές αυτές δεν μπορούν να έχουν σχετική αυτονομία, καθώς εξαρτώνται από τις διεθνείς εξελίξεις στους κλάδους αυτούς, αλλά έχουν προϋποθέσεις για έναν αναπτυξιακό δυναμισμό που ενδέχεται να συνοδεύεται από διεθνοποίηση των αντίστοιχων κλαδικών κυκλωμάτων αλλά όχι αναγκαστικά από αύξηση της διακλαδικής συνοχής του τοπικού παραγωγικού συστήματος (όπου πριν: 205).

7. Βλ. Βαϊτσός και Γιαννίτσης 1987. Το πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στην ασθενή

με στη συνέχεια, τα στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη παρουσιάζουν αρκετές αποκλίσεις και ιδιαιτερότητες.

Όπως φαίνεται στον πίνακα 1, από το 1969 ως το 1984 η βιομηχανική απασχόληση της περιοχής αυξάνεται σημαντικά και μάλιστα με ψηλότερους ρυθμούς απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας (37.500 νέες θέσεις εργασίας — αύξηση κατά 63% σε σχέση με 36% στο σύνολο της χώρας). Όλοι οι κλάδοι (εκτός από πετρελαιοειδή, καπνό, μεταφορικά μέσα, μεταλλουργία) παρουσιάζουν υψηλότερους ρυθμούς αύξησης σε σχέση με το σύνολο της χώρας. Η αύξηση είναι πολύ υψηλότερη (διπλάσια ή τριπλάσια) στους «παραδοσιακούς» κλάδους καταναλωτικών αγαθών (έπιπλα, ρούχα-καπούτσια, υφαντουργία, ποτά, εκτυπώσεις, ξύλο) και μόνον σε έναν κλάδο ενδιάμεσων αγαθών (χημικά). Οι κλάδοι ρούχων-παπουτσιών, τροφίμων και υφαντουργίας συγκεντρώνουν σχεδόν το μισό (45%) της βιομηχανικής απασχόλησης της περιοχής το 1984 (ειδικά ο κλάδος ρούχων-παπουτσιών καλύπτει το ένα τέταρτο και έχει τη μεγαλύτερη (39%) συμμετοχή στη θετική μεταβολή της απασχόλησης). Η στροφή σε «παραδοσιακούς» κλάδους καταναλωτικών αγαθών επιδεδαιώνεται από τους δείκτες χωροθετικής συγκέντρωσης: το 1984 η περιοχή εμφανίζεται ειδικευμένη στους κλάδους καπνού, ρούχων-παπουτσιών και επίπλων και μόνον σε έναν κλάδο κεφαλαιουχικών αγαθών (μηχανές), ενώ το 1969 υπήρχε σχετική ισορροπία μεταξύ των δύο κατηγοριών κλάδων (τρεις καταναλωτικών και τρεις ενδιάμεσων/κεφαλαιουχικών αγαθών — οι προηγούμενοι συν τα πετρελαιοειδή και τη μεταλλουργία).

Οι μεταβολές της απασχόλησης διαφοροποιούνται σημαντικά στις διάφορες υπο-περιόδους εξέλιξης της κρίσης (πίνακας 1α). Σε μια πρώτη φάση, μέχρι το 1973 (1969-73), και ενώ οι μεταβολές της απασχόλησης στο σύνολο της χώρας ήταν γενικά θετικές σε όλους τους κλάδους (με εξαίρεση μόνον τον κλάδο του καπνού), πολλοί κλάδοι της περιοχής εμφανίζουν σχετική καθυστέρηση, με την έννοια ότι παρουσιάζουν χαμηλότερους ρυθμούς αύξησης απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας ή ακόμα και απόλυτη μείωση. Αυτό συμβαίνει τόσο σε κλάδους ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (χημικά, μεταφορικά μέσα, μηχανές, ηλεκτρικές συσκευές, πετρελαιοειδή), όσο και σε κλάδους καταναλωτικών αγαθών («λοιπές», δέρμα, ποτά, εκτυπώσεις — η μείωση στον καπνό ακολουθεί χαμηλότερους ρυθμούς).

Στην αμέσως επόμενη περίοδο (1973-78), και παράλληλα με τις αρνη-

---

παρουσία των τεχνολογικά προηγμένων κλάδων και στο χαμηλό επίπεδο της εγχώριας παραγωγής έρευνας και τεχνολογικής ανάπτυξης (R+D). Πρόκειται για μια ανάπτυξη που στηρίζεται ουσιαστικά σε εισαγόμενες παραγωγικές γνώσεις, αυτές που περιέχονται στο προϊόν που εισάγεται (όπου πριν: 84-98), ενώ η ισχυρή παρουσία των μικρο-μεσαίων επιχειρήσεων συνοδεύεται από χαμηλή εγχώρια προστιθέμενη αξία (λόγω των εισαγωγών ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών εισροών) και από ισχνές διακλαδικές διασυνδέσεις (όπου πριν: 55-56). Παράλληλα, οι εξελίξεις στη διεθνή διαίρεση εργασίας φαίνεται να περιμοδοτούν οικονομίες που προσαρμόζονται τεχνολογικά με την εισαγωγή νέων παραγωγικών μεθόδων στην παραγωγή πιο σύνθετων τεχνολογικά προϊόντων. Οι εξελίξεις αυτές είναι αρνητικές για την ελληνική οικονομία που διατηρεί μια ισχυρή εξειδίκευση σε «ώριμα» παραδοσιακά βιομηχανικά προϊόντα (όπου πριν: 93-98).

## ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εξέλιξη της απασχόλησης κατά κλάδο.  
Νομός Θεσσαλονίκης και σύνολο χώρας, 1969-1984.

| κλάδος                  | αριθμός<br>απασχολ. | αριθμός<br>απασχολ. | αριθμός<br>απασχολ. | αριθμός<br>απασχολ. | % διάθροισμα<br>κατά κλάδο | συμμετοχή στη με-<br>ταβολή της ασα-<br>σχολίας 1969-84 | % μεταβολή απασχόλησης<br>1984/1969   |                                       | % συμμετοχή<br>στην απασχόληση<br>Ελλάδας |       | Δείκτες χωροθε-<br>τικής αντιμέ-<br>τωσης |      |      |      |      |
|-------------------------|---------------------|---------------------|---------------------|---------------------|----------------------------|---------------------------------------------------------|---------------------------------------|---------------------------------------|-------------------------------------------|-------|-------------------------------------------|------|------|------|------|
|                         |                     |                     |                     |                     |                            |                                                         | Θεο/Ελ-<br>λάδας<br>κλάδος<br>(α) (β) | Θεο/Ελ-<br>λάδας<br>κλάδος<br>(α) (β) | 1969                                      | 1984  |                                           |      |      |      |      |
| 20. Τροφίμα             | 7671                | 8631                | 8323                | 9881                | 12,9                       | 10,2                                                    | 2,210                                 | 5,9                                   | 28,8                                      | 22,0  | 1,3                                       | 9,4  | 9,9  | 80   | 70   |
| 21. Ποτά                | 1007                | 1120                | 1206                | 1689                | 1,7                        | 1,7                                                     | 682                                   | 1,8                                   | 67,7                                      | 28,7  | 2,4                                       | 9,2  | 12,0 | 78   | 85   |
| 22. Καπνός              | 4122                | 3019                | 3126                | 3369                | 7,0                        | 3,5                                                     | -753                                  | -2,0                                  | -18,3                                     | -22,5 | (+)                                       | 31,2 | 33,0 | 2,64 | 2,33 |
| 23. Υφαντουργία         | 6409                | 8977                | 10809               | 9914                | 10,8                       | 10,2                                                    | 3,505                                 | 9,4                                   | 54,7                                      | 19,3  | 2,8                                       | 11,7 | 15,1 | 99   | 1,07 |
| 24. Ρούχα-Παιονίτια     | 8972                | 11456               | 17286               | 23517               | 15,1                       | 24,3                                                    | 14,545                                | 38,8                                  | 162,1                                     | 55,7  | 2,9                                       | 14,4 | 24,3 | 1,22 | 1,72 |
| 25. Ξύλο-Φελλός         | 2806                | 3608                | 3209                | 3373                | 4,7                        | 3,5                                                     | 567                                   | 1,5                                   | 20,2                                      | 10,8  | 1,9                                       | 9,3  | 10,1 | 78   | 71   |
| 26. Έπιπλα              | 3747                | 4608                | 4648                | 6266                | 6,3                        | 6,5                                                     | 2,519                                 | 6,7                                   | 67,2                                      | 19,5  | 3,4                                       | 14,1 | 19,8 | 1,20 | 1,40 |
| 27. Χαρτί               | 771                 | 838                 | 1020                | 1206                | 1,3                        | 1,2                                                     | 435                                   | 1,2                                   | 56,4                                      | 39,4  | 1,4                                       | 9,9  | 11,1 | 84   | 79   |
| 28. Εκτυπώσεις-εκδόσεις | 1030                | 828                 | 1378                | 1582                | 1,7                        | 1,6                                                     | 552                                   | 1,5                                   | 53,6                                      | 24,0  | 2,2                                       | 7,3  | 9,0  | 62   | 64   |
| 29. Δέρμα-γούνα         | 642                 | 755                 | 973                 | 1050                | 1,1                        | 1,1                                                     | 408                                   | 1,1                                   | 63,6                                      | 66,0  | 1,0                                       | 6,2  | 6,1  | 53   | 43   |
| 30. Ελαστικά-πλαστικά   | 1285                | 2195                | 2459                | 3141                | 2,2                        | 3,2                                                     | 1,856                                 | 5,0                                   | 144,4                                     | 91,0  | 1,6                                       | 11,8 | 15,2 | 1,00 | 1,07 |
| 31. Χημικά              | 1351                | 1395                | 2482                | 3231                | 2,3                        | 3,3                                                     | 1,880                                 | 5,0                                   | 139,2                                     | 69,5  | 2,0                                       | 8,3  | 11,7 | 70   | 83   |
| 32. Πετρέλαιοειδή       | 584                 | 346                 | 387                 | 479                 | 1,0                        | 5                                                       | -105                                  | -3                                    | -18,0                                     | 99,8  | (+)                                       | 20,0 | 8,2  | 1,69 | 58   |
| 33. Μη μεταλλικά ορυκτά | 3349                | 4075                | 4218                | 4254                | 5,6                        | 4,4                                                     | 905                                   | 2,4                                   | 27,0                                      | 28,1  | 1,0                                       | 10,9 | 10,8 | 92   | 76   |
| 34. Μεταλλουργία        | 904                 | 1725                | 1470                | 1503                | 1,5                        | 1,6                                                     | 599                                   | 1,6                                   | 66,3                                      | 88,3  | 8                                         | 15,8 | 14,0 | 1,34 | 99   |
| 35. Προϊόντα μετάλλου   | 4624                | 5186                | 5578                | 5832                | 7,8                        | 6,0                                                     | 1,208                                 | 3,2                                   | 26,1                                      | 18,7  | 1,4                                       | 10,7 | 11,4 | 90   | 80   |
| 36. Μηχανές             | 2774                | 3139                | 3861                | 4163                | 4,7                        | 4,3                                                     | 1,389                                 | 3,7                                   | 50,1                                      | 40,8  | 1,2                                       | 16,1 | 17,2 | 1,36 | 1,22 |
| 37. Ηλεκτρικές συσκευές | 2186                | 3316                | 3871                | 4094                | 3,7                        | 4,2                                                     | 1,908                                 | 5,1                                   | 87,3                                      | 57,0  | 1,5                                       | 12,0 | 14,3 | 1,01 | 1,01 |
| 38. Μεταφορικά μέσα     | 4004                | 4168                | 5346                | 6681                | 6,8                        | 6,9                                                     | 2,677                                 | 7,1                                   | 66,9                                      | 89,4  | 7                                         | 11,4 | 10,1 | 97   | 71   |
| 39. Λοιπές              | 1043                | 1154                | 1235                | 1502                | 1,8                        | 1,6                                                     | 459                                   | 1,2                                   | 44,0                                      | 31,8  | 1,4                                       | 11,2 | 12,3 | 95   | 87   |
| Σύνολο                  | 59281               | 70539               | 82885               | 96727               | 100                        | 100                                                     | 37,446                                | 100                                   | 63,2                                      | 36,4  | 1,7                                       | 11,8 | 14,1 | 1    | 1    |

πικές εξελίξεις που αρχίζουν να εμφανίζονται στο σύνολο της χώρας (απόλυτη μείωση στους κλάδους ξύλου, «λοιπών», μηχανών, ηλεκτρικών συσκευών), στο βιομηχανικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης νέοι κλάδοι ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών (πλαστικά, πετρελαιοειδή, μη μεταλλικά ορυκτά, προϊόντα μετάλλου, μεταλλουργία) αλλά και καταναλωτικών (έπιπλα, καπνός, χαρτί, τρόφιμα, ξύλο) εμφανίζουν τώρα αρνητικές τάσεις. Αντίθετα, όλοι οι κλάδοι που αντιμετώπιζαν προβλήματα την προηγούμενη περίοδο εξελίσσονται τώρα ικανοποιητικά (με εξαίρεση τον καπνό), και μάλιστα σε αντίθεση με τη μείωση της απασχόλησης που ορισμένοι από αυτούς παρουσιάζουν στο σύνολο της χώρας (μηχανές, ηλεκτρικές συσκευές, «λοιπές»).

Στη συνέχεια, η κρίση του 1978 δε φαίνεται να δημιουργήσει πρόσθετα προβλήματα στην περιοχή. Ενώ σε εθνικό επίπεδο, μετά το 1978 (1978-84), εξακολουθούν να υπάρχουν κλάδοι που παρουσιάζουν μείωση της απασχόλησης (υφαντουργία, ηλεκτρικές συσκευές, προϊόντα μετάλλου, χαρτί), οι εξελίξεις στην περιοχή είναι γενικά θετικές, καθώς ελάχιστοι κλάδοι παρουσιάζουν χαμηλότερους ρυθμούς αύξησης απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας (μεταλλουργία, δέρμα, μηχανές —ενώ η υφαντουργία εμφανίζει μικρότερους ρυθμούς μείωσης).

Από τα παραπάνω φαίνεται ότι οι μεγαλύτερες (από την άποψη της απασχόλησης) αναδιάρθρωσεις των βιομηχανικών κλάδων πραγματοποιήθηκαν ως το 1978, ενώ κατά την περίοδο 1978-84 το συνολικό σύστημα φαίνεται να βρίσκεται σε διαδικασία ανάκαμψης. Σημαντικό είναι επίσης να τονιστεί ότι η διαδικασία βιομηχανικής αναδιάρθρωσης στη Θεσσαλονίκη δεν οδηγεί σε εμφάνιση ή αύξηση της ανεργίας: οι ρυθμοί αύξησης της συνολικής απασχόλησης διατηρήθηκαν σε πολύ υψηλά επίπεδα και τις τρεις περιόδους 1969-73, 1973-78 και 1978-84 (19%, 18% και 17% αντίστοιχα), όταν μάλιστα στο σύνολο της χώρας οι ρυθμοί αυτοί μειώνονται αισθητά (από 20% σε 11% και τέλος 2%).

## 1.2. Βασικά χαρακτηριστικά της βιομηχανίας

Τα στοιχεία της εμπειρικής έρευνας<sup>8</sup> επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια πιο συνεκτική εικόνα για το τι σημαίνει αυτή η διαδικασία αναδιάρθρωσης για τους κλάδους και τις επιχειρήσεις της περιοχής. Καταρχήν, οι δια-

8. Η έρευνα αναφέρεται σε 815 μεγάλες βιομηχανικές μονάδες (πάνω από 10 απασχολούμενους) που απασχολούν 50.000 περίπου εργαζόμενους στην ευρύτερη περιοχή Θεσσαλονίκης (μια περιοχή μικρότερη της επαρχίας που περιλαμβάνει τις σημαντικότερες βιομηχανικές συγκεντρώσεις). Οι μονάδες αυτές εντοπίστηκαν με βάση την απογραφή που είχε διενεργήσει η τοπική υπηρεσία οικισμού του ΥΧΟΠ και τον κατάλογο του Οικονομικού Οδηγού των Ελληνικών Επιχειρήσεων (ICAP) του 1984. Η συλλογή του δείγματος 154 βιομηχανικών μονάδων έγινε σε «στρώματα» με βάση ομαδοποιήσεις κλάδων και περιοχών συγκέντρωσης —σύμφωνα με θεωρητικά κριτήρια αλλά και εμπειρικά δεδομένα προηγούμενων μελετών για την περιοχή (Ανδρικοπούλου κ.ά. 1979, Ζιώγου κ.ά. 1979). Η έρευνα ελεγχόταν δευτερευόντως στους εργαζόμενους των βιομηχανικών μονάδων (δείγμα 1.000 περίπου εργαζομένων) με στόχο να διερευνηθούν οι επιπτώσεις στην πόλη των μετακινήσεων κατοικίας-εργασίας. Για την ανάλυση του δείγματος βλ. Ανδρικοπούλου κ.ά. 1985: 53-81.

κρίσεις των κλάδων με βάση τη μεταβολή της απασχόλησης (δυναμικοί, στάσιμοι, φθίνοντες) ή τον προσανατολισμό των προϊόντων (μέσα παραγωγής, ενδιάμεσα και καταναλωτικά αγαθά) αποδείχθηκαν εξαιρετικά αδύναμες ως κατηγορίες ομαδοποίησης των βασικών χαρακτηριστικών της βιομηχανίας της περιοχής. Αντίθετα, οι περισσότερες και ισχυρότερες στατιστικά συσχετίσεις των διαφόρων επιμέρους χαρακτηριστικών της βιομηχανίας συγκεντρώθηκαν πάνω στη διάκριση σε κλάδους έντασης κεφαλαίου και έντασης εργασίας.

Ο πίνακας 2 συγκεντρώνει τις ισχυρότερες συσχετίσεις με βάση τις οποίες σχηματίζεται η βασική τυπολογία των κλάδων και ο κυρίαρχος χαρακτήρας των επιχειρήσεων σε κάθε ομάδα κλάδων. Στα δύο άκρα του φάσματος βρίσκονται οι κλάδοι με την υψηλότερη ένταση κεφαλαίου και υψηλότερη ένταση εργασίας.

- Οι κλάδοι υψηλής έντασης κεφαλαίου (ποτά, καπνός, χημικές, πετρελαιοειδή, μεταλλουργία και «λοιπές») συγκεντρώνουν πολλές μεγάλες και παλιές (κυρίως της περιόδου 1962-73) επιχειρήσεις που χαρακτηρίζονται από αναπτυγμένη εσωτερική οργάνωση, σημαντική παρουσία του τμήματος διοίκησης και χρησιμοποιούν ειδικευμένη ανδρική και, σε μεγάλο βαθμό, σταθερή (με μηνιαίο μισθό) εργασία.

- Ο κλάδος με την υψηλότερη ένταση εργασίας (ρούχα-παπούτσια) συγκεντρώνει κυρίως μικρές και νέες επιχειρήσεις με υποτυπώδη διοικητική οργάνωση (ο επιχειρηματίας ασκεί σχεδόν μόνος τη διοίκηση της επιχείρησης) που στηρίζονται στην ανειδίκευτη γυναικεία και ημερομίσθια εργασία.

Οι επιχειρήσεις και στις δύο αυτές κατηγορίες κλάδων, παρά τις διαφοροποιήσεις παραγωγικότητας, παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά χρησιμοποίησης του εγκατεστημένου παραγωγικού δυναμικού. Αντίθετα, οι δύο ενδιάμεσες κατηγορίες κλάδων, παρά τις κάποιες εκσυγχρονιστικές τάσεις που εμφανίζουν ορισμένα χαρακτηριστικά τους, φαίνεται ότι συναντούν σοβαρά προβλήματα υπολειτουργίας- υποχρησιμοποίησης του εγκατεστημένου δυναμικού τους.

Η ανάλυση των συνολικών στοιχείων (ανεξάρτητα από τις προηγούμενες ομαδοποιήσεις των κλάδων) δείχνει, από μια άλλη σκοπιά, ότι το βιομηχανικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης τείνει να μετασχηματιστεί πάνω σε δύο δυναμικές κατευθύνσεις:

α) η νέα βιομηχανική δραστηριότητα συγκεντρώνεται σε παραγωγικές μονάδες χαμηλής έντασης κεφαλαίου που ανήκουν κυρίως στον κλάδο των ρούχων και δημιουργούν σημαντικό αριθμό νέων θέσεων για ανειδίκευτη γυναικεία εργασία, και

β) παλιές βιομηχανικές επιχειρήσεις επιδιώκουν ένα δυναμικό εκσυγχρονισμό με σημαντικές συνέπειες για την εσωτερική τους οργάνωση και το ευρύτερο πλέγμα σχέσεων που διατηρούν με άλλες επιχειρήσεις μέσα ή έξω από την περιοχή.

Ανάμεσα στα δύο άκρα του φάσματος, εμφανίζονται μια σειρά από επιχειρήσεις που βρίσκονται σε διαδικασία προσαρμογής ή σε στασιμότητα, με αβέβαιες προοπτικές εξέλιξης και βιωσιμότητας.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1α:**  
**Εξέλιξη της απασχόλησης κατά κλάδο.**  
**Νομός Θεσσαλονίκης και σύνολο χώρας, 1969-1973-1978-1984.**

| κλάδος                  | % μεταβολή απασχόλησης Θεσσαλονίκης |                  |                  |                  | % μεταβολή απασχόλησης Ελλάδας |                  |                      |                      | % μεταβολή απασχόλησης Θεσσαλονίκης/μεταβολή Ελλάδας |      |
|-------------------------|-------------------------------------|------------------|------------------|------------------|--------------------------------|------------------|----------------------|----------------------|------------------------------------------------------|------|
|                         | 1973/1969<br>(γ)                    | 1978/1973<br>(δ) | 1984/1978<br>(ε) | 1973/1969<br>(ζ) | 1978/1973<br>(η)               | 1984/1978<br>(θ) | 1973/1969<br>(ι)/(ζ) | 1978/1973<br>(θ)/(η) | 1984/1978<br>(ε)/(θ)                                 |      |
| 20. Τρόφιμα             | 12,5                                | -3,6             | 18,7             | 9,5              | 5,6                            | 5,4              | 1,3                  | (-/+)                | ,6                                                   | 3,5  |
| 21. Ποτά                | 11,2                                | 7,7              | 40,0             | 12,7             | 3,4                            | 10,5             | ,9                   | 2,3                  |                                                      | 3,8  |
| 22. Καπνός              | -26,8                               | 3,5              | 7,8              | -31,4            | 8,0                            | 4,6              | (-/-)                | ,4                   |                                                      | 1,7  |
| 23. Υφαντουργία         | 40,1                                | 20,4             | -8,3             | 24,5             | 14,6                           | -16,4            | 1,6                  | 1,4                  | (-/-)                                                | ,5   |
| 24. Ρούχα-Παπούτσια     | 27,7                                | 50,9             | 36,0             | 15,7             | 21,2                           | 11,0             | 1,8                  | 2,4                  |                                                      | 3,3  |
| 25. Ξύλο-Φελλός         | 28,6                                | -11,1            | 5,1              | 13,6             | -4,1                           | 1,6              | 2,1                  | (-/-)                | 2,7                                                  | 3,2  |
| 26. Έπιπλα              | 23,0                                | ,9               | 34,8             | 11,1             | 6,2                            | 1,3              | 2,1                  | ,1                   |                                                      | 26,2 |
| 27. Χαρτί               | 8,7                                 | 21,7             | 18,2             | 2,4              | 38,3                           | -1,5             | 3,6                  | ,6                   | (+/-)                                                | 11,9 |
| 28. Εκτυπώσεις-εκδόσεις | -19,6                               | 66,4             | 14,8             | 13,0             | 8,3                            | 1,3              | (-/+)                | 8,0                  |                                                      | 11,2 |
| 29. Δέρμα-γούνα         | 17,6                                | 28,9             | 7,9              | 26,7             | 19,0                           | 10,1             | ,7                   | 1,5                  |                                                      | ,8   |
| 30. Ελαστικά-πλαστικά   | 70,8                                | 12,0             | 27,7             | 46,0             | 23,0                           | 6,3              | 1,5                  | ,5                   |                                                      | 4,4  |
| 31. Χημικά              | 3,3                                 | 77,9             | 30,2             | 24,6             | 28,4                           | 5,9              | 0,1                  | 2,7                  |                                                      | 5,1  |
| 32. Πετρελαιοειδή       | -40,8                               | 11,8             | 23,8             | 28,9             | 26,0                           | 23,0             | (-/+)                | ,5                   |                                                      | 1,0  |
| 33. Μη μεταλλικά ορυκτά | 21,7                                | 3,5              | ,9               | 21,4             | 5,5                            | ,0               | 1,0                  | ,6                   | 112,4                                                |      |
| 34. Μεταλλουργία        | 90,8                                | -14,8            | 2,2              | 37,7             | 24,9                           | 9,5              | 2,4                  | (-/+)                | ,6                                                   | 2    |
| 35. Προϊόντα μετάλλου   | 12,2                                | 7,6              | 4,6              | 10,6             | 13,5                           | -5,4             | 1,1                  | ,6                   | (+/-)                                                | ,8   |
| 36. Μηχανές             | 13,2                                | 23,0             | 7,8              | 37,7             | -5,8                           | 8,6              | ,3                   | (+/-)                | 4,0                                                  | ,9   |
| 37. Ηλεκτρικές συσκευές | 51,7                                | 16,7             | 5,8              | 66,7             | -2                             | -5,6             | ,8                   | (+/-)                | 70,8                                                 | 1,0  |
| 38. Μεταφορικά μέσα     | 4,1                                 | 28,3             | 25,0             | 50,6             | 19,3                           | 5,4              | ,1                   | 1,5                  |                                                      | 4,7  |
| 39. Λοιπές              | 10,6                                | 7,0              | 21,6             | 30,2             | -6,8                           | 8,6              | ,4                   | (+/-)                | 1,0                                                  | 2,5  |
| Σύνολο                  | 19,0                                | 17,5             | 16,7             | 20,4             | 11,2                           | 1,9              | ,9                   | 1,6                  |                                                      | 8,9  |

## ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κύρια χαρακτηριστικά των τύπων διομηχανικής  
δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη 1984.

|                                                                                           |                    |       |
|-------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------|-------|
| <b>Κλάδοι υψηλής έντασης κεφαλαίου (21)*</b>                                              |                    |       |
| Ποτά (2), καπνός (9), χημικά (5),<br>πετρελαιοειδή (1), μεταλλουργία (0),<br>«λοιπές» (4) |                    |       |
| υψηλή ένταση κεφαλαίου                                                                    | >2,5 εκ. δρχ.      | 65%** |
| (πάγιο) κεφάλαιο/απασχ.                                                                   | >0,5 εκ. δρχ.      | 100%  |
| <b>παλιές επιχειρήσεις με αναπτυγμένη οργάνωση</b>                                        |                    |       |
| αναπτυγμένη οργάνωση                                                                      | (>3 εσωτ. τμήματα) | 62%   |
| υψηλή συμμετοχή διοικητικών                                                               | >10%               | 68%   |
| ίδρυση πριν το 1973                                                                       |                    | 91%   |
| (ίδρυση 1962-73)                                                                          |                    | 59%   |
| <b>μεγάλες παραγωγικές και ανταγωνιστικές</b>                                             |                    |       |
| υψηλή παραγωγικότητα                                                                      | >3,5 εκ. δρχ.      | 74%   |
| (αξία παραγωγής/απασχ.)                                                                   | >2 εκ. δρχ.        | 90%   |
| υψηλή χρησιμοποίηση δυναμικού                                                             | >80%               | 45%   |
| (ποσοστό λειτουργίας)                                                                     | >50%               | 73%   |
| μεγάλο πάγιο κεφάλαιο                                                                     | >500 εκ. δρχ.      | 24%   |
|                                                                                           | >100 εκ. δρχ.      | 59%   |
| μεγάλη αξίας παραγωγής                                                                    | >500 εκατ.         | 42%   |
|                                                                                           | >100 εκ. δρχ.      | 63%   |
| <b>ειδικευμένη ανδρική σταθερή εργασία</b>                                                |                    |       |
| χαμηλή συμμετοχή ανειδίκευτων                                                             | <25%               | 70%   |
|                                                                                           | <75%               | 91%   |
| χαμηλή συμμετοχή γυναικών                                                                 | <25%               | 68%   |
|                                                                                           | <75%               | 100%  |
| χαμηλή συμμετοχή ημερομίσθιων                                                             | <50%               | 52%   |
|                                                                                           | <75%               | 78%   |

## 1.3. Μορφές δυναμικής προσαρμογής

Παρά την αναμενόμενη πτώση των διομηχανικών επενδύσεων στην περίοδο της κρίσης, η δεκαετία 1974-84 παρουσιάζεται ιδιαίτερα δυναμική, τόσο από την άποψη της ίδρυσης νέων επιχειρήσεων, όσο από την άποψη των νέων παραγωγικών επενδύσεων με τη μορφή της ανανέωσης ή επέκτασης του μηχανολογικού εξοπλισμού ή/και της μετεγκατάστασης:

• Οι νέες επιχειρήσεις (αυτές που ιδρύθηκαν μετά το 1973) φτάνουν το 26% του συνόλου και ανήκουν κυρίως σε κλάδους έντασης εργασίας (82%) και ιδιαίτερα στον κλάδο ρούχα-παπούτσια (51%). Αντίθετα, οι περισσότερες από τις επιχειρήσεις της δεκαετίας του '60 (αυτές που ιδρύ-

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2** συνέχεια  
Κύρια χαρακτηριστικά των τύπων βιομηχανικής  
δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη 1984.

|                                                                      |               |     |
|----------------------------------------------------------------------|---------------|-----|
| <b>Κλάδοι ενδιάμεσης έντασης κεφαλαίου (39)</b>                      |               |     |
| Τρόφιμα (15), υφαντουργία (16), ξύλο (2),<br>μη μεταλλικά ορυκτά (6) |               |     |
| υψηλή ένταση κεφαλαίου                                               | >2,5 εκ. δρχ. | 48% |
| μέση/υψηλή                                                           | >0,5 εκ. δρχ. | 87% |
| <b>παλιές επιχειρήσεις με μέσο βαθμό οργάνωσης</b>                   |               |     |
| χαμηλή οργάνωση (2: διοίκηση/παραγωγή)                               |               | 64% |
| χαμηλή συμμετοχή διοικητικών                                         | <10%          | 57% |
| ίδρυση πριν το 1973                                                  |               | 86% |
| (πριν το 1961)                                                       |               | 54% |
| <b>μεσαίες σχετικά μη ανταγωνιστικές</b>                             |               |     |
| υψηλή παραγωγικότητα                                                 | >3,5 εκ. δρχ. | 48% |
|                                                                      | >2 εκ. δρχ.   | 68% |
| μέση χρησιμοποίηση δυναμικού                                         | 50%-80%       | 41% |
|                                                                      | <80%          | 78% |
| μικρό/μεσαίο πάγιο κεφάλαιο                                          | <500 εκ. δρχ. | 87% |
|                                                                      | <100 εκ. δρχ. | 58% |
| μικρή/μέση αξίας παραγωγής                                           | <500 εκ. δρχ. | 81% |
|                                                                      | <100 εκ. δρχ. | 45% |
| <b>σχετικά ειδικευμένη ανδρική εργασία</b>                           |               |     |
| χαμηλή συμμετοχή ανειδίκευτων                                        | <25%          | 60% |
|                                                                      | <75%          | 84% |
| χαμηλή συμμετοχή γυναικών                                            | <25%          | 49% |
|                                                                      | <75%          | 92% |
| μέση/υψηλή συμμετοχή ημερομίσθιων                                    | >50%          | 81% |
|                                                                      | >75%          | 54% |

θηκαν την περίοδο 1962-73: 38% του συνόλου) ανήκουν κυρίως σε κλάδους έντασης κεφαλαίου (43%) και καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος (59%) των επιχειρήσεων στους κλάδους με την υψηλότερη ένταση κεφαλαίου (ποτά, καπνός, χημικές, πετρελαιοειδή, μεταλλουργία και «λοιπές»).

• Πολλές επιχειρήσεις επιχειρούν εκσυγχρονισμό με επέκταση ή ανανέωση του μηχανολογικού τους εξοπλισμού. Η διαδικασία αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη την τελευταία περίοδο 1978-84: το 60% των επιχειρήσεων έχει πραγματοποιήσει αλλαγές του μηχανολογικού εξοπλισμού (μάλιστα στο 25% των επιχειρήσεων αφορούσε πλήρη αλλαγή με εισαγωγή νέας τεχνο-

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2** *συνέχεια*  
*Κύρια χαρακτηριστικά των τύπων διομηχανικής*  
*δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη 1984.*

|                                                                                                                                                                                           |               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------|-----|
| <b>Κλάδοι ενδιάμεσης έντασης κεφαλαίου (61)</b><br>'Επιπλα (10), χαρτί (4), εκτυπώσεις (1),<br>δέρμα (2), πλαστικά (8), πρ. μετάλλου (14),<br>μηχανές (12), ηλεκτρικά (6), μεταφορικά (4) |               |     |
| υψηλή ένταση κεφαλαίου                                                                                                                                                                    | >2,5 εκ. δρχ. | 33% |
| μέση/υψηλή                                                                                                                                                                                | >0,5 εκ. δρχ. | 85% |
| <b>παλιές επιχειρήσεις με χαμηλό βαθμό οργάνωσης</b>                                                                                                                                      |               |     |
| χαμηλή οργάνωση (2: διοίκηση/παραγωγή)                                                                                                                                                    |               | 85% |
| χαμηλή συμμετοχή διοικητικών                                                                                                                                                              | <10%          | 70% |
| ίδρυση πριν το 1973                                                                                                                                                                       |               | 80% |
| (1962-73)                                                                                                                                                                                 |               | 43% |
| <b>μικρές μη ανταγωνιστικές</b>                                                                                                                                                           |               |     |
| χαμηλή/μέση παραγωγικότητα                                                                                                                                                                | <3,5 εκ. δρχ. | 76% |
|                                                                                                                                                                                           | <2 εκ. δρχ.   | 46% |
| χαμηλή χρησιμοποίηση δυναμικού                                                                                                                                                            | <50%          | 56% |
|                                                                                                                                                                                           | <80%          | 84% |
| μικρό/μεσαίο πάγιο κεφάλαιο                                                                                                                                                               | <500 εκ. δρχ. | 84% |
|                                                                                                                                                                                           | <100 εκ. δρχ. | 77% |
| μικρή/μέση αξίας παραγωγής                                                                                                                                                                | <500 εκ. δρχ. | 94% |
|                                                                                                                                                                                           | <100 εκ. δρχ. | 74% |
| <b>σχετικά ειδικευμένη ανδρική εργασία</b>                                                                                                                                                |               |     |
| μέση συμμετοχή ανειδίκευτων                                                                                                                                                               | 25%-75%       | 49% |
|                                                                                                                                                                                           | <75%          | 90% |
| χαμηλή συμμετοχή γυναικών                                                                                                                                                                 | <25%          | 89% |
|                                                                                                                                                                                           | <75%          | 98% |
| μέση/υψηλή συμμετοχή ημερομίσθιων                                                                                                                                                         | >50%          | 88% |
|                                                                                                                                                                                           | >75%          | 65% |

λογίας), ενώ στο μεγαλύτερο μέρος τους (37% των επιχειρήσεων) οι αλλαγές αυτές έγιναν μετά το 1982.

• Πολλές επιχειρήσεις επιδιώκουν επίσης εκσυγχρονισμό με αλλαγή της θέσης εγκατάστασης των παραγωγικών τους μονάδων. Η κινητικότητα των παραγωγικών μονάδων στο εσωτερικό της περιοχής είναι ιδιαίτερα μεγάλη: μόνον το 35% των επιχειρήσεων δεν έχουν αλλάξει θέση εγκατάστασης των παραγωγικών τους μονάδων, ενώ οι υπόλοιπες έχουν την εμπειρία μίας (47%) ή περισσότερων μετεγκαταστάσεων (18%). Η διαδικασία αυτή είναι διασπαρμένη σ' όλες τις χρονικές περιόδους και δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στην τελευταία περίοδο (μόνον το 38% του συ-

**ΠΙΝΑΚΑΣ 2** συνέχεια  
Κύρια χαρακτηριστικά των τύπων βιομηχανικής  
δραστηριότητας στη Θεσσαλονίκη 1984.

|                                                                                                                                                                                                                                                   |               |      |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------|------|
| <b>Κλάδοι υψηλής έντασης εργασίας (33)</b><br>ρούχα-παπούτσια (33)                                                                                                                                                                                |               |      |
| χαμηλή ένταση κεφαλαίου                                                                                                                                                                                                                           | <0,5 εκ. δρχ. | 57%  |
| χαμηλή/μέση                                                                                                                                                                                                                                       | <2,5 εκ. δρχ. | 100% |
| <b>νέες επιχειρήσεις με χαμηλό βαθμό οργάνωσης</b>                                                                                                                                                                                                |               |      |
| χαμηλή οργάνωση (2: διοίκηση/παραγωγή)                                                                                                                                                                                                            |               | 79%  |
| χαμηλή συμμετοχή διοικητικών                                                                                                                                                                                                                      | <10%          | 94%  |
| ίδρυση μετά το 1973                                                                                                                                                                                                                               |               | 61%  |
| (1962-73)                                                                                                                                                                                                                                         |               | 21%  |
| <b>μικρές σχετικά ανταγωνιστικές</b>                                                                                                                                                                                                              |               |      |
| χαμηλή/μέση παραγωγικότητα                                                                                                                                                                                                                        | <3,5 εκ. δρχ. | 86%  |
|                                                                                                                                                                                                                                                   | <2 εκ. δρχ.   | 54%  |
| υψηλή χρησιμοποίηση δυναμικού                                                                                                                                                                                                                     | >80%          | 47%  |
|                                                                                                                                                                                                                                                   | >50%          | 81%  |
| μικρό πάγιο κεφάλαιο                                                                                                                                                                                                                              | <100 εκ. δρχ. | 100% |
| μικρή αξίας παραγωγής                                                                                                                                                                                                                             | <100 εκ. δρχ. | 68%  |
|                                                                                                                                                                                                                                                   | <500 εκ. δρχ. | 100% |
| <b>ανειδίκευτη γυναικεία μη σταθερή εργασία</b>                                                                                                                                                                                                   |               |      |
| υψηλή συμμετοχή ανειδίκευτων                                                                                                                                                                                                                      | >75%          | 30%  |
|                                                                                                                                                                                                                                                   | >25%          | 64%  |
| υψηλή συμμετοχή γυναικών                                                                                                                                                                                                                          | >75%          | 88%  |
|                                                                                                                                                                                                                                                   | >25%          | 97%  |
| υψηλή συμμετοχή ημερομίσθιων                                                                                                                                                                                                                      | >75%          | 88%  |
|                                                                                                                                                                                                                                                   | >50%          | 97%  |
| * Οι αριθμοί σε παρένθεση δίπλα στους κλάδους αναφέρονται στον αριθμό επιχειρήσεων του δείγματος.                                                                                                                                                 |               |      |
| ** Τα ποσοστά στις κατακόρυφες στήλες αναφέρονται στο σύνολο των επιχειρήσεων της ομάδας και στη συγκεκριμένη μεταβλητή (το 65% των επιχειρήσεων στους κλάδους υψηλής έντασης εργασίας έχουν πάνω από 2,5 εκ. δρχ. πάγιο κεφάλαιο/απασχολούμενο). |               |      |

νόλου των επιχειρήσεων μετεγκαταστάθηκαν μετά το 1973). Επίσης, η διαδικασία αυτή δε χαρακτηρίζει μόνον τις παλιές βιομηχανίες αλλά εξίσου και τις νέες, αφού το 41% των επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν μετά το 1973 έχει αλλάξει τόπο εγκατάστασης (σε διάστημα 2-5 χρόνων από την

ίδρυσή τους). Με τις μετεγκαταστάσεις αυτές παρουσιάζεται μια σημαντική τάση αποκέντρωσης των παραγωγικών μονάδων έξω από τον πολεοδομικό ιστό. Στο εσωτερικό της πόλης (και μάλιστα στην κεντρική περιοχή) συγκεντρώνονται οι περισσότερες βιομηχανίες ρούχων, ενώ εξακολουθούν να παραμένουν και ορισμένες παλιές στάσιμες ή φθίνουσες βιομηχανίες.

#### 1.4. Διαρθρωτικές διαστάσεις του εκσυγχρονισμού

Τα κλασικά προβλήματα που συνοδεύουν τις τάσεις αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας — μείωση της απασχόλησης, υπερ-επένδυση σε σταθερό κεφάλαιο και προβλήματα ανταγωνιστικότητας — έχουν στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης τη δική τους ιδιαίτερη μορφή, με σημαντικές επιπτώσεις στην όλη λειτουργία του βιομηχανικού συμπλέγματος της πόλης.

Το πρώτο ζήτημα αφορά τη σημαντική μείωση της απασχόλησης που συνοδεύει τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό του μηχανολογικού εξοπλισμού. Ένα σημαντικό ποσοστό των επιχειρήσεων (38%) δήλωσε ότι έχει μειώσει τον αριθμό απασχολούμενων μετά το 1978, κυρίως λόγω τεχνολογικού εκσυγχρονισμού και εισαγωγής αυτοματοποιημένων μηχανών και συστημάτων παραγωγής. Το φαινόμενο όμως αυτό δε φαίνεται να έχει οδηγήσει σε σημαντικά προβλήματα ανεργίας αφού, όπως επισημάναμε προηγουμένα, η συνολική βιομηχανική απασχόληση αυξάνεται και μάλιστα με πιο γρήγορους ρυθμούς απ' ό,τι στο σύνολο της χώρας. Από αυτή την άποψη, η συγκέντρωση της νέας παραγωγικής δραστηριότητας σε κλάδους έντασης εργασίας λειτούργησε θετικά, με τη δημιουργία σημαντικού αριθμού νέων θέσεων εργασίας, και επιδράδυνε την εκδήλωση των φαινομένων διαρθρωτικής ανεργίας που χαρακτηρίζουν τη βιομηχανική αναδιάρθρωση των μεγάλων αστικών κέντρων. Ωστόσο, αν και δεν μπορεί να υποστηριχθεί άμεσα με τα στοιχεία της έρευνας, φαίνεται πιθανό να υπάρχει μια εσωτερική διαφοροποίηση στην αγορά εργασίας: η ανεργία να εντοπίζεται σε ορισμένους κλάδους ή στρώματα του εργατικού δυναμικού (π.χ. με τη μείωση της ειδικευμένης ανδρικής εργασίας σε εκσυγχρονιζόμενες επιχειρήσεις στους κλάδους έντασης κεφαλαίου), ενώ οι νέες θέσεις εργασίας να προσφέρονται κάπου αλλού (π.χ. ανειδίκευτη γυναικεία εργασία στον κλάδο των ρούχων).

Το δεύτερο ζήτημα αφορά την έκταση των αλλαγών που προκαλεί ο εκσυγχρονισμός με την εισαγωγή νέου μηχανολογικού εξοπλισμού ή/και με τη μετεγκατάσταση. Οι αλλαγές αυτές φαίνεται να οδηγούν σε σημαντικές αυξήσεις στον όγκο και την αξία παραγωγής (το 50% των επιχειρήσεων παρουσιάζει αύξηση του όγκου παραγωγής μετά το 1978 και το 22% σταθερότητα). Αλλά, παράλληλα, ένα μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων αντιμετωπίζει σοβαρό πρόβλημα υπο-χρησιμοποίησης του εγκατεστημένου παραγωγικού δυναμικού (το 40% των επιχειρήσεων λειτουργούν κάτω από 50% του δυναμικού τους). Πρόκειται για ένα συνδυασμένο φαινόμενο υπερ-επένδυσης και αδυναμιών λειτουργίας που δείχνει τελικά τη μειωμένη ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων της περιοχής (και πιθανόν αφορά γενικότερα το συνολικό χαρακτήρα της ελληνικής

διομηχανίας). Υπάρχει όμως μια σημαντική εσωτερική διαφοροποίηση, όπως επισημάναμε προηγουμένα: οι κλάδοι στα δύο άκρα του φάσματος έντασης κεφαλαίου και εργασίας βρίσκονται σε καλύτερη θέση από άποψη ανταγωνιστικότητας, αφού οι περισσότερες επιχειρήσεις τους χρησιμοποιούν πλήρως το εγκατεστημένο δυναμικό, ενώ αντίθετα οι κλάδοι στις ενδιάμεσες κατηγορίες συγκεντρώνουν τις λιγότερο ανταγωνιστικές επιχειρήσεις με τα σημαντικότερα προβλήματα υπο-λειτουργίας.

### 1.5. Βιομηχανική συνοχή και ανταγωνιστικότητα

Το ζήτημα της ανταγωνιστικότητας της βιομηχανίας συναρτάται άμεσα και με την *έκταση της αγοράς* στην οποία προσανατολίζει τα προϊόντα της και από την οποία αντλεί πρώτες ύλες. Από αυτή την άποψη έχει ιδιαίτερη σημασία ο μη-τοπικός χαρακτήρας των επιχειρήσεων της περιοχής: τόσο οι αγορές πρώτων υλών όσο και οι αγορές τελικών προϊόντων βρίσκονται εκτός περιοχής σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Το 40% των επιχειρήσεων χρησιμοποιεί ελληνικές πρώτες ύλες (αποκλειστικά από την τοπική αγορά μόνον το 8%) και οι υπόλοιπες επιχειρήσεις συνδυάζουν ελληνικές και εισαγόμενες πρώτες ύλες (κυρίως ή αποκλειστικά εισαγόμενες το 16%). Αντίστοιχα, το 59% των επιχειρήσεων διαθέτει τα προϊόντα στην εθνική αγορά (μόνον το 6% αποκλειστικά στην τοπική αγορά) και οι υπόλοιπες επιχειρήσεις συνδυάζουν ελληνική και ξένη αγορά (κυρίως ή αποκλειστικά στο εξωτερικό το 20%). Φαίνεται λοιπόν ότι ελάχιστες βιομηχανίες της περιοχής απευθύνονται αποκλειστικά στην τοπική αγορά, οι περισσότερες είναι βιομηχανίες που λειτουργούν σε εθνική ή ακόμα και διεθνή κλίμακα. Έτσι, η βιομηχανία της Θεσσαλονίκης δρίσκεται αντιμέτωπη με τις δυσκολίες ενός διπλού ανοίγματος: η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων της κρίνεται σε εθνικό και διεθνές επίπεδο και, ταυτόχρονα, ως προς τις προμήθειες είναι ισχυρά εξαρτημένη από μη-τοπικές πηγές και μάλιστα από εισαγόμενες πρώτες ύλες.

Από την άλλη πλευρά, ισχυρές δυνάμεις συνοχής αποτελούν οι παράγοντες που αφορούν τις γενικές συνθήκες παραγωγής, με τη μορφή της ευρύτερης υποδομής που προσφέρει ένα μεγάλο αστικό κέντρο: αστικές υποδομές, κυκλοφοριακά και μεταφορικά δίκτυα, δίκτυα ενέργειας και επικοινωνίας, διοικητικές και τεχνικές υπηρεσίες, κλπ. Σημαντικοί είναι, τέλος, οι παράγοντες που συνδέονται με το ευρύτερο πλέγμα σχέσεων μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι σχέσεις όμως αυτές δεν παίρνουν συνήθως τυπική μορφή και, από αυτή την άποψη, δε φαίνεται να εμφανίζεται ένα ισχυρό τοπικό δίκτυο «επίσημων» δια-επιχειρησιακών σχέσεων και διασυνδέσεων.

Επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συνεργασίες με τη μορφή συγκεκριμένων συμφωνιών (κυρίως πωλήσεων-προμηθειών και διακίνησης-μεταφοράς) που έχουν αναπτύξει πολλές επιχειρήσεις (44% του συνόλου). Ελάχιστες όμως από τις συνεργασίες αυτές έχουν καθαρά τοπικό χαρακτήρα (μόνο στο 10% των επιχειρήσεων). Αντίθετα, οι συνεργασίες με τη μορφή της υπεργολαβίας δουλεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό τοπικά, αν και υπάρχει σημαντική διαφορά ανάμεσα στις επιχειρήσεις

που αναθέτουν φασόν και αυτές που αναλαμβάνουν φασόν. Η ανάθεση φασόν είναι πιο εκτεταμένη (37% των επιχειρήσεων) και λειτουργεί κυρίως σε τοπική κλίμακα (τα 3/4 περίπου αναθέτουν φασόν σε άλλες επιχειρήσεις της περιοχής). Αντίθετα, η ανάληψη φασόν είναι πιο περιορισμένη (20% των επιχειρήσεων) και λειτουργεί σε ευρύτερη κλίμακα (οι μισές περίπου αναλαμβάνουν φασόν για λογαριασμό άλλων επιχειρήσεων εκτός της περιοχής, ελληνικών ή ξένων). Σε κάθε περίπτωση πάντως, το σύστημα της υπεργολαβίας δε δημιουργεί σχέσεις ολοκληρωτικής εξάρτησης, αφού σε ελάχιστες περιπτώσεις καλύπτει το σύνολο της παραγωγής των επιχειρήσεων (συνήθως κυμαίνεται γύρω στο 30% περίπου της παραγωγής τους και για τις δύο περιπτώσεις, ανάληψης και ανάθεσης φασόν)<sup>9</sup>.

Περιορισμένες είναι οι σχέσεις εξάρτησης που εκφράζονται με τη μορφή διαφόρων παραγωγικών «υποκαταστημάτων» που ελέγχονται από κέντρα εκτός της περιοχής (9% των επιχειρήσεων έχουν την τυπική μορφή «θυγατρικών»). Αντίθετα, μπορούμε να θεωρήσουμε ένδειξη δυναμικής ανεξάρτητης λειτουργίας την παρουσία αρκετών επιχειρήσεων με παράλληλες ή καθτοποιημένες μονάδες (1/3 του συνόλου έχουν περισσότερες από μία μονάδες παραγωγής ή/και εμπορίου), αλλά και την παρουσία, έστω και λίγων, «μητρικών» επιχειρήσεων (5%).

## 2. Ο μετασχηματισμός της παραγωγικής δομής στη Θράκη

Με παραγωγική δομή στηριγμένη αποκλειστικά σχεδόν στον αγροτικό τομέα, με περιορισμένη παρουσία της βιομηχανίας και έλλειψη βιομηχανικής παράδοσης, η περιοχή της Θράκης παρουσιάζει μια τελείως διαφορετική εικόνα από την περίπτωση της Θεσσαλονίκης που εξετάσαμε προηγουμένα. Οι λίγες βιομηχανίες της περιοχής, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, έχουν περισσότερο το χαρακτήρα μικρής βιοτεχνίας που εξυπηρετεί περιορισμένες τοπικές ανάγκες. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 κι έπειτα παρατηρείται ένας δυναμικός μετασχηματισμός της παραγωγικής δομής της περιοχής με τη σημαντική συγκέντρωση νέων βιο-

9. Τα πρώτα συμπεράσματα μιας έρευνας που έχει πρόσφατα ξεκινήσει στην περιοχή Θεσσαλονίκης, εκτιμούν ότι το φαινόμενο της «βιομηχανίας που δε φαίνεται» (υπεργολαβία με τη μορφή κυρίως «δουλειά-στο-σπίτι») έχει ιδιαίτερα μεγάλη έκταση και αφορά πολλούς κλάδους -όχι μόνον τον κλάδο ενδυμάτων-υποδημάτων (βλ. Βαΐου κ.ά. 1989: 130). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, αυτή η μορφή «διάχυτης εκβιομηχάνισης» τροφοδοτεί την παραοικονομία και δεν είναι κατάλοιπο παλαιότερων οικονομικών σχέσεων ούτε έχει το δυναμισμό των περιοχών τύπου Τρίτης Ιταλίας (όπου πριν: 131). Οι σχέσεις υπεργολαβίας που εμείς εντοπίσαμε, αφορούν σχέσεις που αναπτύσσουν οι επιχειρήσεις που «φαίνονται». Στο βαθμό που οι σχέσεις αυτές καλύπτουν μόνον ένα μέρος της παραγωγής «ανεξάρτητων» επιχειρήσεων που αναθέτουν ή αναλαμβάνουν φασόν, μπορούμε να υποθέσουμε ότι έχουν ένα «συγκυριακό» χαρακτήρα, του τύπου capacity subcontracting που περιγράφει ο Holmes (1986: 86), όπου η μητρική επιχείρηση αποκεντρώνει μέρος της παραγωγής της σε άλλες παρόμοιες επιχειρήσεις (που παράγουν το ίδιο προϊόν) όταν υπάρχει «φόρτος εργασίας». Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για παραγωγή που είναι συνήθως έντασης εργασίας, αντίθετα με τις άλλες περιπτώσεις που εντοπίζει, «συμπληρωματικής/εξειδικευμένης» και «προμηθευτικής» υπεργολαβίας, που είναι περισσότερο κάθεται ολοκληρωμένες και αφορούν παραγωγή που στηρίζεται συχνά σε τεχνολογικά εκλεπτυσμένες διαδικασίες εργασίας (Holmes 1986)

μηχανικών επενδύσεων που στηρίχθηκαν στα ενισχυμένα κίνητρα του νόμου 289/1976<sup>10</sup>. Το ερώτημα είναι πώς αυτές οι επενδύσεις έγιναν δυνατές, τι χαρακτήρα έχουν και ποιες προοπτικές ανοίγονται γι' αυτή τη μορφή τοπικής ανάπτυξης<sup>11</sup>.

## 2.1. Κλαδική διάρθρωση της βιομηχανικής απασχόλησης

Η νέα διεθνής συγκυρία της δεκαετίας του '70 επέτρεψε σε ορισμένες περιφερειακές περιοχές να προσελκύσουν βιομηχανικές επενδύσεις που έχουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα και ακολουθούν τα λεγόμενα «πλεονεκτήματα της καθυστέρησης». Τα πλεονεκτήματα αυτά συνδέονται με τα ευρύτερα φαινόμενα που χαρακτηρίζουν τη χαμηλή διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στο τοπικό παραγωγικό σύστημα και αφορούν κυρίως το χαρακτήρα της τοπικής αγοράς εργασίας: φτηνό, ανεκδικευτο και χωρίς συνδικαλιστική παράδοση εργατικά δυναμικά που προέρχεται κυρίως από τον αγροτικό τομέα και έχει από εκεί συμπληρωματικές πηγές εισοδήματος. Ένα πρόσθετο ισχυρό «πλεονέκτημα» της περιοχής της Θράκης αποτελεί ο ιδιαίτερα υψηλός κατακερματισμός της τοπικής αγοράς εργασίας, λόγω της παρουσίας σημαντικών σε μέγεθος και

10. Η Θράκη συγκέντρωσε τελικά το 40% των συνολικών επενδύσεων που εντάχθηκαν στο σύστημα περιφερειακών κινήτρων της δεκαετίας του '70 (βλ. Ανδρικοπούλου 1984). Το μέγεθος αυτό είναι σημαντικό ως δείκτης του ενδιαφέροντος που εκδηλώθηκε από την πλευρά των επενδυτών, αλλά δεν απεικονίζει τις πραγματικές επενδύσεις στην περιοχή, γιατί αφενός αφορά επενδυτικά μεγέθη που δηλώθηκαν στις αντίστοιχες αιτήσεις και αφετέρου πολλά επενδυτικά προγράμματα, παρά την έγκριση ένταξής τους στα κίνητρα, τελικά δεν υλοποιούνται (βλ. Λαμπριανίδη 1989: 246 και Καλογήρου κ.ά.: 54-60). Οι αμφιβολίες για την αξιοπιστία αυτών των στοιχείων δεν πρέπει να μειώσουν τη σημασία των νέων επενδύσεων που πράγματι υλοποιήθηκαν στην περιοχή. Η έρευνα εντόπισε αυτές τις επενδύσεις και η ανάλυση που ακολουθεί στηρίχθηκε στα στοιχεία των πραγματοποιημένων επενδύσεων. Θα πρέπει να σημειώσουμε επίσης ότι η υποστήριξη της περιοχής από την περιφερειακή πολιτική της περιόδου της δεκαετίας '70 δε συγκεντρώνεται μόνον στα περιφερειακά κίνητρα, αλλά αφορά επίσης σημαντικές δημόσιες επενδύσεις -κυρίως στον αγροτικό τομέα (βλ. Ανδρικοπούλου 1987)- καθώς και ειδικά προγράμματα ανάπτυξης (Πρόγραμμα Έβρου) και οργανωμένης δόμησης (ΕΚΤΕ-ΝΕΠΟΑ).

11. Είναι θέμα εκτίμησης αν αυτός ο αναπτυξιακός δυναμισμός μπορεί να αλλάξει αισθητά την περιφερειακή θέση της περιοχής. Για παράδειγμα, ο χαρακτηρισμός της Θράκης ως υπανάπτυκτης/περιφερειακής περιοχής έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση (Hadjimichalis, Βαίου 1988: 102), στη βάση ακριβώς αυτού του αναπτυξιακού δυναμισμού που παρουσίασε πρόσφατα η περιοχή. Όμως, όπως σωστά αναφέρεται αλλού (όπου πριν: 103, Χατζημυχάλης 1988 και Βαίου, Χατζημυχάλης 1990), ο δυναμισμός των λεγόμενων «ενδιάμεσων περιφερειών» έχει εξαιρετικά ασαφείς προοπτικές τόσο στην περίπτωση των ελληνικών περιφερειών όσο και ως πρότυπο για μια εναλλακτική ανάπτυξη τύπου Τρίτης Ιταλίας. Τα στοιχεία πάντως σε κάθε περίπτωση δείχνουν ότι, παρά τη σχετική βελτίωση των δεικτών, η Θράκη εξακολουθεί να διατηρεί σταθερά μια από τις χειρότερες θέσεις (αν όχι αποκλειστικά την τελευταία) στην ιεραρχία των ελληνικών περιφερειών. Εκείνο που δε φαίνεται όμως και στις δύο απόψεις είναι ότι, στο βαθμό που υπάρχει μεγάλη εσωτερική ανισότητα στον πληθυσμό της περιοχής (λόγω της ύπαρξης σημαντικού μεγέθους μειονοτήτων), μπορούν να συμβαίνουν και τα δύο: ο αναπτυξιακός δυναμισμός να αφορά ένα μέρος μόνον του πληθυσμού, ενώ οι γενικοί δείκτες να πέφτουν λόγω της χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης στο υπόλοιπο τμήμα του πληθυσμού.

διαφορετικών μεταξύ τους μειονοτήτων, γεγονός που επιτρέπει ακόμα μεγαλύτερες διακρίσεις στο εργατικό δυναμικό σχετικά με τις συνθήκες εργασίας, τις αμοιβές, την κοινωνική ασφάλιση κλπ.

Τα γενικά στοιχεία απασχόλησης και παραγόμενου προϊόντος επιδεικνύουν τον περιφερειακό και «υπανάπτυκτο» χαρακτήρα της περιοχής. Η παραγωγική δομή της Θράκης, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, χαρακτηρίζεται από την ισχυρή παρουσία ενός σχετικά υπανάπτυκτου αγροτικού τομέα που απασχολεί το 74% του ενεργού πληθυσμού (1971) και αποδίδει μόλις το 44% του ακαθάριστου περιφερειακού προϊόντος (1970). Στη συνέχεια, η σημαντική μείωση της αγροτικής απασχόλησης (στο 56% του ενεργού πληθυσμού το 1981) χωρίς σημαντικό περιορισμό του αγροτικού προϊόντος (40% του συνολικού προϊόντος το 1980) υποδεικνύει την εμφάνιση μιας *τάσης εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα* (μείωση της υποαπασχόλησης και αύξησης της παραγωγικότητας). Όμως η περιοχή διατηρεί σταθερά το μικρότερο κατά κεφαλή περιφερειακό προϊόν, παρά τη βελτίωση που εμφανίζεται στο τέλος της δεκαετίας του '70 (πίνακας 3), και έτσι εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται ως η πιο «καθυστερημένη» *περιφέρεια της χώρας*.

Η αλλαγή στη βιομηχανική διάρθρωση της περιοχής είναι ιδιαίτερα θεαματική. *Η βιομηχανική απασχόληση της περιοχής από το 1969 ως το 1984 διπλασιάστηκε*: από 8.000 το 1969 και 1973 έφτασε τις 12.000 το 1978 και τις 16.000 το 1984 (πίνακας 4). Αύξηση της απασχόλησης παρατηρήθηκε σε όλους σχεδόν τους κλάδους (με εξαίρεση το ξύλο, τα μη μεταλλικά ορυκτά και το δέρμα). Έτσι, η βιομηχανική διάρθρωση της περιοχής εμφανίζεται πιο ολοκληρωμένη το 1984, έχοντας καλύψει μάλιστα πολλά κενά σε κλάδους που προηγούμενα δεν είχαν καμιά παρουσία (όπως το χαρτί και η μεταλλουργία)<sup>12</sup>. Παρουσιάζεται επίσης βελτίωση της σχετικής θέσης πολλών κλάδων ως προς τη συμμετοχή τους στη συνολική απασχόληση της χώρας, κυρίως των κλάδων *καπνού* (από 3,1% το 1969 σε 7,2% το 1984), *χαρτιού* (από 0% σε 4,4%), *τροφίμων* (από 2,1% σε 3,9%), *ρούχων-παπουτσιών* (από 1,6% σε 3,2%) και *λοιπών* (από 1,0% σε 3,1%). Τη μεγαλύτερη συμμετοχή στη μεταβολή της απασχόλησης (56%) συγκέντρωσαν οι κλάδοι τροφίμων και ρούχων - παπουτσιών, που καλύπτουν το 1984 25% και 20% αντίστοιχα της συνολικής βιομηχανικής απασχόλησης της περιοχής. Αντίθετα, ο κλάδος ξύλου-φελλού, με σημαντική παρουσία το 1969, παρουσιάζει σημαντική κάμψη το 1984 (από 18% σε 7% της απασχόλησης της περιοχής - μείωση 25%) ενώ και η σχετική σημασία του στο σύνολο της χώρας υποβαθμίζεται (από 4,7% σε 3,2%). Η ισχυρή παρουσία των καταναλωτικών κλάδων στη βιομηχανική διάρθρωση της περιοχής επιβεβαιώνεται από την εξειδίκευσή της (με βάση τους δείκτες χωροθετικής συγκέντρωσης) που προσανατολίζεται το 1984 *αποκλειστικά σε*

12. Οι πολύ υψηλοί ρυθμοί αύξησης που εμφανίζονται σε διάφορους κλάδους έχουν περιορισμένη σημασία γιατί επηρεάζονται από τα ιδιαίτερα χαμηλά προηγούμενα μεγέθη της απασχόλησης. Για το λόγο αυτό, στον πίνακα 3, οι πιο ακραίες περιπτώσεις αυτής της μορφής έχουν απαλειφθεί

κλάδους καταναλωτικών αγαθών (καπνός, χαρτί, τρόφιμα, ρούχα-παπούτσια, ξύλο-φελλός και «λοιπές»), μετά μάλιστα την υποχώρηση δύο κλάδων ενδιάμεσων και κεφαλαιουχικών αγαθών με σημαντική παρουσία στην περιοχή το 1969 (μη μεταλλικά ορυκτά και μεταφορικά μέσα).

Φαίνεται λοιπόν ότι η νέα βιομηχανική απασχόληση, ενώ εμφανίζεται σε όλους σχεδόν τους κλάδους και καλύπτει πολλά κενά της προηγούμενης βιομηχανικής διάρθρωσης, εστιάζεται κυρίως στους καταναλωτικούς κλάδους και έχει τη μεγαλύτερη ένταση στα τρόφιμα και τα ρούχα-παπούτσια. Από αυτή την άποψη, οι εξελίξεις της απασχόλησης στην περιοχή συμβαδίζουν, όπως και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, με τη γενική στροφή προς τους παραδοσιακούς καταναλωτικούς κλάδους που παρατηρείται στο σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας. Τι σημαίνουν όμως αυτές οι εξελίξεις στη συγκεκριμένη περίπτωση της Θράκης και, κυρίως, ποιος είναι ο ουσιαστικός χαρακτήρας της νέας βιομηχανικής δραστηριότητας;

## 2.2. Ο χαρακτήρας των νέων βιομηχανικών επενδύσεων

Τα αναλυτικά στοιχεία της έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 1983 στην περιφέρεια της Θράκης επιβεβαιώνουν την προηγούμενη εικόνα: η βιομηχανία της περιοχής είναι σχετικά νέα και κυριαρχούν οι κλάδοι τροφίμων και ρούχων. Οι νέες βιομηχανίες (αυτές που άρχισαν να λειτουργούν μετά το 1973) φτάνουν το 71% του συνόλου των επιχειρήσεων της περιοχής<sup>13</sup>, ενώ σχεδόν οι μισές βιομηχανίες ανήκουν στους κλάδους τροφίμων και ρούχων (με 33% και 13% αντίστοιχα).

Στον πίνακα 4 παρουσιάζεται η ταξινόμηση των βιομηχανιών της περιοχής ως προς το βασικό τους χαρακτήρα<sup>14</sup>, αν δηλαδή προέρχονται από

13. Η έρευνα είχε αντικείμενο τη διερεύνηση της σχέσης βιομηχανικής διάρθρωσης και τοπικής αγοράς εργασίας στην περιοχή, με επιμέρους έμφαση στους τρόπους ενσωμάτωσης των παλιννοστούντων μεταναστών στην τοπική παραγωγική δομή είτε ως επενδυτών σε βιομηχανική παραγωγή είτε ως βιομηχανικών εργατών. Η έρευνα αναφέρεται σε 274 επιχειρήσεις με 10.000 περίπου εργαζόμενους, στις οποίες περιλαμβάνονται όλες οι βιομηχανίες που εντάχθηκαν στα κίνητρα για νέες επενδύσεις (κατάλογος της ΥΠΑ Θράκης), καθώς και όσες περιέχονται στον κατάλογο επιχειρήσεων ICAP (1981). Το δείγμα 52 επιχειρήσεων και 200 περίπου εργαζομένων συλλέχθηκε αναλογικά σε «στρώματα» με βάση ομάδες κλάδων και περιοχών (νομοί). Επίσης, η έρευνα κάλυψε πλήρως όλες τις βιομηχανίες μεταναστών ενώ οι μετανάστες-εργάτες εντοπίστηκαν μέσα από το δείγμα εργαζομένων. Για την ανάλυση του δείγματος βλ. Ανδρικοπούλου et al. 1984: 81-83).

14. Οι διαφορές που εμφανίζονται στον τρόπο παρουσίασης των τύπων βιομηχανικής δραστηριότητας στις δύο περιοχές, οφείλονται όχι τόσο σε διαφορές των αρχικών ερευνών αλλά, κυρίως, στη διαφαινόμενη σύνθεση προβλημάτων και ερωτημάτων που αφορούν την κάθε περιοχή χωριστά. Έτσι, ενώ στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης η έμφαση αυτής της μελέτης δόθηκε κυρίως στον εντοπισμό των τάσεων της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, στην περιοχή της Θράκης το κύριο ερώτημα της μελέτης αφορά την προέλευση των πρωτοβουλιών για νέες παραγωγικές επενδύσεις (ποιες πρωτοβουλίες κατόρθωσαν να κινητοποιήσουν τα κίνητρα). Η διαφορετική προέλευση των πρωτοβουλιών πιστεύουμε ότι είναι ο άξονας που διαφοροποιεί σημαντικά, στην περίπτωση της Θράκης, τις προοπτικές της τοπικής ανάπτυξης καθώς και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η βιομηχανία της περιοχής. Η συγκεκριμένη ανάλυση που παρουσιάζεται εδώ, στηρίζεται σε μια αναλυτική επεξεργασία των πρωτοτύπων ερωτηματολογίων πάνω σ' αυτόν τον άξονα.

**ΠΙΝΑΚΑΣ 3**  
**Εξέλιξη της απασχόλησης κατά κλάδο.**  
**Περιφέρεια Θράκης και σύνολο χώρας, 1969-1984.**

| κλάδος                  | αριθμός<br>απασχολ.<br>1969 | αριθμός<br>απασχολ.<br>1973 | αριθμός<br>απασχολ.<br>1978 | αριθμός<br>απασχολ.<br>1984 | % συμμετοχή<br>στην απασχό-<br>ληση Ελλάδας<br>1969 | 1984 | % διαμόρφωση<br>κατά κλάδο<br>1969 | 1984 | συμμετοχή στη με-<br>ταβολή της απασ-<br>χόλησης 1969-84<br>σε απασχ. | %    | Θράκη<br>(α) | Ελλάδα<br>(β) | % μεταβολή απασχόλησης<br>1984-1969 | Θράκη/Ελ-<br>λάδα<br>(α)/(β) |
|-------------------------|-----------------------------|-----------------------------|-----------------------------|-----------------------------|-----------------------------------------------------|------|------------------------------------|------|-----------------------------------------------------------------------|------|--------------|---------------|-------------------------------------|------------------------------|
| 20. Τρόφιμα             | 1673                        | 1900                        | 3295                        | 3919                        | 2,1                                                 | 3,9  | 21,1                               | 24,8 | 2246                                                                  | 28,5 | 134,2        | 22,0          | 22,0                                | 6,1                          |
| 21. Ποτά                | 199                         | 217                         | 228                         | 298                         | 1,8                                                 | 2,1  | 2,5                                | 1,9  | 99                                                                    | 1,3  | 49,7         | 28,7          | 28,7                                | 1,7                          |
| 22. Καπνός              | 408                         | 140                         | 200                         | 734                         | 3,1                                                 | 7,2  | 5,1                                | 4,6  | 326                                                                   | 4,1  | 79,9         | -22,5         | -22,5                               | (+/-) 3,6                    |
| 23. Υφαντουργία         | 290                         | 396                         | 507                         | 792                         | 5                                                   | 12   | 3,6                                | 5,0  | 502                                                                   | 6,4  | 173,1        | 19,3          | 19,3                                | 9,0                          |
| 24. Ρούχα-Παπούτσια     | 977                         | 991                         | 2097                        | 3145                        | 1,6                                                 | 3,2  | 12,3                               | 19,9 | 2168                                                                  | 27,5 | 221,9        | 55,7          | 55,7                                | 4,0                          |
| 25. Ξύλο-Φελός          | 1416                        | 1440                        | 1372                        | 1074                        | 4,7                                                 | 3,2  | 17,8                               | 6,8  | -342                                                                  | -4,3 | -24,2        | 10,8          | -24,2                               | 2,2                          |
| 26. Έπιπλα              | 361                         | 350                         | 687                         | 681                         | 1,4                                                 | 2,1  | 4,5                                | 4,3  | 320                                                                   | 4,1  | 88,6         | 19,5          | 19,5                                | 4,5                          |
| 27. Χαρτί               | 1                           | 0                           | 10                          | 477                         | 0                                                   | 4,4  | 0                                  | 3,0  | 476                                                                   | 6,0  | (+)          | 39,4          | (+)                                 | (+)                          |
| 28. Εκτυπώσεις-εκδόσεις | 81                          | 70                          | 100                         | 97                          | 6                                                   | 6    | 1,0                                | 6    | 16                                                                    | 2    | 19,8         | 24,0          | 24,0                                | 8                            |
| 29. Δέρμα-γούνα         | 44                          | 53                          | 126                         | 20                          | 4                                                   | 1    | 6                                  | 1    | -24                                                                   | -3   | -54,5        | 66,0          | 66,0                                | (-/-) 8                      |
| 30. Ελαστικά-πλαστικά   | 34                          | 53                          | 125                         | 353                         | 3                                                   | 1,7  | 4                                  | 2,2  | 319                                                                   | 4,0  | 938,2        | 91,0          | 91,0                                | 10,3                         |
| 31. Χημικά              | 13                          | 7                           | 23                          | 61                          | 1                                                   | 2    | 2                                  | 4    | 48                                                                    | 6    | 369,2        | 69,5          | 69,5                                | 5,3                          |
| 32. Πετρέλαια κ.λπ.     | 8                           | 0                           | 4                           | 33                          | 3                                                   | 6    | 1                                  | 2    | 25                                                                    | 3    | (+)          | 99,8          | (+)                                 | (+)                          |
| 33. Μη μεταλλικά ορυκτά | 654                         | 515                         | 664                         | 530                         | 2,1                                                 | 1,3  | 8,2                                | 3,3  | -124                                                                  | -1,6 | -19,0        | 28,1          | -19,0                               | (-/-) 7                      |
| 34. Μεταλλουργία        | 0                           | 0                           | 0                           | 197                         | 0                                                   | 1,8  | 0                                  | 1,2  | 197                                                                   | 2,5  | (+)          | 88,3          | (+)                                 | (+)                          |
| 35. Προϊόντα μεταλλο    | 736                         | 659                         | 929                         | 1099                        | 1,7                                                 | 2,1  | 9,3                                | 6,9  | 363                                                                   | 4,6  | 49,3         | 18,7          | 18,7                                | 2,6                          |
| 36. Μηχανές             | 213                         | 285                         | 296                         | 495                         | 1,2                                                 | 2,0  | 2,7                                | 3,1  | 282                                                                   | 3,6  | 132,4        | 40,8          | 40,8                                | 3,2                          |
| 37. Ηλεκτρικές συσκευές | 59                          | 81                          | 198                         | 399                         | 3                                                   | 1,4  | 7                                  | 2,5  | 340                                                                   | 4,3  | 576,3        | 57,0          | 57,0                                | 10,1                         |
| 38. Μεταφορικά μέσα     | 683                         | 596                         | 864                         | 1052                        | 1,9                                                 | 1,6  | 8,6                                | 6,6  | 369                                                                   | 4,7  | 54,0         | 89,4          | 89,4                                | 6                            |
| 39. Λοιπές              | 96                          | 92                          | 129                         | 377                         | 1,0                                                 | 3,1  | 1,2                                | 2,4  | 281                                                                   | 3,6  | 292,7        | 31,8          | 31,8                                | 9,2                          |
| Σύνολο                  | 7946                        | 7845                        | 11854                       | 15833                       | 1,6                                                 | 2,3  | 100                                | 100  | 7887                                                                  | 100  | 99,3         | 36,4          | 36,4                                | 2,7                          |

τοπικές πρωτοβουλίες (ντόπιους επιχειρηματίες και κεφάλαια) ή μη-τοπικές (μετεγκατάσταση ή αποκέντρωση τμημάτων παραγωγής) ή, τέλος, εντάσσονται στα πλαίσια του ευρύτερου δημόσιου τομέα (κρατικές ή συνεταιριστικές επιχειρήσεις). Αυτή η ανάλυση δείχνει ότι η νέα βιομηχανική δραστηριότητα της περιοχής στηρίχθηκε αποκλειστικά σχεδόν στις τοπικές πρωτοβουλίες (4 στις 5 επιχειρήσεις). Πιο συγκεκριμένα, οι τύποι βιομηχανικής δραστηριότητας που εντοπίζονται στον πίνακα αφορούν:

*A. Βιομηχανίες που προέρχονται από τοπικές πρωτοβουλίες (78% των επιχειρήσεων), στηρίζονται σε τοπικά κεφάλαια και ελέγχονται από ντόπιους επιχειρηματίες. Πρόκειται για μικρές (τα 2/3 τους έχουν κάτω από 50 εκατ. δρχ. επενδεδυμένο κεφάλαιο και κάτω από 20 απασχολούμενους) οικογενειακές ή ατομικές επιχειρήσεις με χαμηλό βαθμό εσωτερικής οργάνωσης (στο πρόσωπο του επιχειρηματία συγκεντρώνεται όλη η διοίκηση της επιχείρησης και ο ίδιος απασχολείται συνήθως άμεσα στην παραγωγή). Στην περίπτωση αυτή, οι νέες παραγωγικές επενδύσεις που πραγματοποίησαν με τη βοήθεια των κινήτρων αφορούν είτε τον εκσυγχρονισμό του παραγωγικού δυναμικού υπαρχουσών βιομηχανιών είτε νέα βιομηχανική δραστηριότητα. Αναλυτικά, τρεις κατηγορίες τοπικών πρωτοβουλιών εντοπίστηκαν:*

*1) Υπάρχουσες βιομηχανίες που επιχείρησαν αναδιοργάνωση του παραγωγικού τους δυναμικού (35%).* Πρόκειται για βιομηχανίες διαφόρων κλάδων, οι οποίες πραγματοποιούν νέες παραγωγικές επενδύσεις που αφορούν την ανανέωση ή επέκταση του μηχανολογικού εξοπλισμού ή/και νέες βιομηχανικές εγκαταστάσεις.

*2) Νέες βιομηχανίες που προέκυψαν από διαφοροποίηση μιας προηγούμενης (μη βιομηχανικής) επιχειρηματικής δραστηριότητας (28%) και παράγουν προϊόντα που ελεγκτούν προς τα πάνω ή προς τα κάτω την προηγούμενη δραστηριότητα.* Πρόκειται για εμπορικές και οικοδομικές κυρίως επιχειρήσεις που ελεγκτούνται στην παραγωγή ενός άμεσα ή έμμεσα σχετικού προϊόντος (για παράδειγμα, ζαχαροπλαστείο/βιομηχανία ζαχαρωτών, εμπόριο χρωμάτων/βιομηχανία παραγωγής χρωμάτων, κατασκευαστική εταιρεία/βιομηχανία παραγωγής θερμοσιφώνων ή κουφωμάτων αλουμινίου).

*3) Νέες βιομηχανίες που ίδρυσαν μετανάστες που επέστρεψαν από το εξωτερικό (από τη Γερμανία) (15%) και παράγουν:*

*3α) ρούχα (7,5%) αποκλειστικά με το σύστημα της υπεργολαβίας για λογαριασμό επιχειρήσεων του εξωτερικού (γερμανικών) ή*

*3β) προϊόντα στα οποία οι επιχειρηματίες έχουν προηγούμενη εμπειρία από την εργασία τους στο εξωτερικό (7,5%).*

Πρόκειται για οκτώ βιομηχανίες μεταναστών που εμφανίστηκαν τυχαία στο δείγμα, σε σύνολο 18 επιχειρήσεων μεταναστών που εντοπίστηκαν στην περιοχή. Οι επιχειρήσεις αυτές ανήκουν σε δύο κατηγορίες, με βάση τον τόπο και χρόνο λήψης της αρχικής απόφασης για τη συγκεκριμένη παραγωγική επένδυση. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι επιχειρήσεις ρούχων, όπου η πρωτοβουλία για την ίδρυσή τους ξεκίνησε αμέ-

σως μετά την επανεγκατάσταση των μεταναστών στην περιοχή, και μάλιστα ορισμένες από αυτές (3 από τις 10 αυτής της κατηγορίας) έχουν μετεγκατασταθεί στην περιοχή προερχόμενες από το εξωτερικό (Δ. Γερμανία). Στην περίπτωση αυτή οι μετανάστες χρησιμοποίησαν τις σχέσεις τους με το εξωτερικό, αλλά ακολούθησαν κυρίως το «πετυχημένο» παράδειγμα άλλων τοπικών επιχειρήσεων που δουλεύουν με το ίδιο σύστημα στην περιοχή. Η δεύτερη κατηγορία αφορά επιχειρήσεις που ίδρυσαν μετανάστες χρησιμοποιώντας την εμπειρία εργασίας σε ίδιο ή παρόμοιο προϊόν. Στην περίπτωση αυτή υπήρξε πιο μακροχρόνιος προγραμματισμός, αφού τόσο η απόφαση όσο και ο σχεδιασμός της επένδυσης είχε ήδη ολοκληρωθεί πριν την επιστροφή και ενόσω οι μετανάστες βρίσκονταν ακόμα στο εξωτερικό (6 από τις 8 επιχειρήσεις αυτής της κατηγορίας).

*Β. Βιομηχανίες που προέρχονται από μη-τοπικές πρωτοβουλίες (13% των επιχειρήσεων) και αφορούν:*

1) *μετεγκατάσταση επιχειρήσεων από άλλες περιοχές (κυρίως από την Αθήνα) (9%) και*

2) *θυγατρικές ή άλλες μορφές παραγωγικών «υποκαταστημάτων» με τη συμμετοχή ξένων κεφαλαίων (4%).*

Οι βιομηχανίες που μετεγκαταστάθηκαν στην περιοχή έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις βιομηχανίες που προέρχονται από τοπικές πρωτοβουλίες: είναι μικρές σε μέγεθος οικογενειακές ή ατομικές επιχειρήσεις που χρησιμοποίησαν τα ιδιαίτερα υψηλά κίνητρα της περιοχής σαν μια ευκαιρία για να εκσυγχρονιστούν σε νέες εγκαταστάσεις. Αντίθετα, η δεύτερη περίπτωση αφορά μεγάλες σε μέγεθος βιομηχανίες που είναι ενταγμένες με διάφορους τρόπους στο πλέγμα μιας «μητρικής» κεντρικά ολοκληρωμένης και διαφοροποιημένης επιχείρησης. Η δραστηριότητά τους συγκεντρώνεται κυρίως στον κλάδο των ρούχων ή σε βιομηχανίες που χρησιμοποιούν τοπικές πρώτες ύλες και έλκονται στην περιοχή από τα ευνοϊκά κίνητρα και το φθηνό ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό.

*Γ. Κρατικά ελεγχόμενες βιομηχανίες (9% των επιχειρήσεων).* Αν και καλύπτουν μόνον ένα μικρό μέρος των βιομηχανιών της περιοχής, οι επιχειρήσεις που εντάσσονται στη δραστηριότητα του ευρύτερου δημόσιου τομέα και λειτουργούν υπό κρατικό ή συνεταιριστικό έλεγχο, αποτελούν κλασικό παράδειγμα μεγάλης βιομηχανίας στην περιοχή. Οι δημόσιες (3,5%) και οι συνεταιριστικές (5,5%) βιομηχανίες της περιοχής είναι ιδιαίτερα δυναμικές και μεγάλες σε μέγεθος βιομηχανίες που έχουν αναπτυγμένη εσωτερική οργάνωση και επεξεργάζονται αποκλειστικά τοπικές-αγροτικές πρώτες ύλες.

### **2.3. Η δυναμική των τοπικών πρωτοβουλιών**

Η κυριαρχία των τοπικών πρωτοβουλιών στις νέες επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή φαίνεται να έρχεται σε αντίφαση με την αρχική υπόθεση που θεωρεί ότι ορισμένες κατηγορίες επενδύσεων τείνουν να αποκεντρώνονται προς τις περιφερειακές περιοχές. Είναι

**ΠΙΝΑΚΑΣ 4**  
*Τύποι βιομηχανικής δραστηριότητας  
στη Θράκη 1983*

| Τύπος Επιχειρήσεων                                                                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                  | Μέγεθος επιχείρησης** |                |          |                  |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------|-----------------------|----------------|----------|------------------|
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |                                                                  | μικρές                | μεσαίες        | μεγάλες  | Σύνολο δείγματος |
| <b>A. Προερχόμενες από τοπικές πρωτοβουλίες</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 1. Νέες επενδύσεις/αναδιοργάνωση υπαρχουσών βιομηχανιών          | 14                    | 5              | —        | 42               |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 2. Νέες βιομηχανίες/διαφοροποίηση μη βιομηχανικής δραστηριότητας | 8                     | 7              | —        |                  |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 3. Νέες βιομηχανίες 3α. ρούχα μεταναστών 3β. υπ. κλάδοι          | 2 (5)*<br>4 (8)       | 2 (5)<br>— (1) | —<br>—   |                  |
| <b>B. Προερχόμενες από μη-τοπικές πρωτοβουλίες</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                 | 1. Μετεγκατάσταση από άλλες περιοχές Ελλάδας                     | 2                     | 3              | —        | 7                |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 2. Θυγατρικές ή διάφορες μορφές παραγωγικών «υποκατ/μάτων»       | —                     | 1 (6)          | 1 (2)    |                  |
| <b>Γ. Υπό ευρύτερο κρατικό έλεγχο</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                              | 1. Δημόσιες επιχειρήσεις                                         | —                     | 1 (1)          | 2 (3)    | 5                |
|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | 2. Συνεταιριστικές επιχειρήσεις                                  | —                     | —              | 2 (4)    |                  |
| <b>Σύνολο δείγματος</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                                                                  | <b>30</b>             | <b>19</b>      | <b>5</b> | <b>54</b>        |
| <p>* σε παρένθεση το σύνολο των επιχειρήσεων αυτής της κατηγορίας που εντοπίστηκαν στην περιοχή.</p> <p>** Μικρές = &lt;20 απασχολούμενοι και &lt;50 εκ. δρχ. πάγιο κεφάλαιο<br/>Μεσαίες = 20-100 απασχολούμενοι ή και 50-200 εκ. δρχ. πάγιο κεφάλαιο<br/>Μεγάλες = &gt;100 απασχολούμενοι και &gt;200 εκ. δρχ. πάγιο κεφάλαιο</p> |                                                                  |                       |                |          |                  |

πράγματι ελάχιστες οι νέες βιομηχανίες της περιοχής που προέκυψαν από μετεγκατάσταση ή ανήκουν στην κλασική περίπτωση αποκέντρωσης παραγωγικών «υποκαταστημάτων». Η νέα διεθνής συγκυρία της κρίσης φαίνεται ότι στην περίπτωση της Θράκης λειτούργησε με περισσότερο έμμεσους τρόπους: επέτρεψε στις τοπικές πρωτοβουλίες να αναδειχθούν και να επιδιώσουν (έστω και μικροπρόθεσμα) στα κενά που δημιουργούνται από το γενικότερο περιορισμό των παραγωγικών επενδύσεων στον ελληνικό χώρο και από το περιορισμένο ενδιαφέρον των ξένων κεφαλαίων για άμεσες επενδύσεις στην περιοχή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι προοπτικές της τοπικής ανάπτυξης συνδέονται πρώτιστα με τις προοπτικές των ίδιων των τοπικών πρωτοβουλιών.

Οι βιομηχανίες που δημιουργήθηκαν από τοπικές πρωτοβουλίες είναι

σε μεγάλο βαθμό και τοπικά προσανατολισμένες: *χρησιμοποιούν τοπικές πρώτες ύλες και απευθύνονται στην τοπική αγορά, ανήκουν κυρίως στους κλάδους τρόφιμα, ποτά, έπιπλα, οικοδομικά υλικά και καλύπτουν περιορισμένες καταναλωτικές ανάγκες του πληθυσμού. Έτσι, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, η ανταγωνιστικότητά τους κρίνεται κυρίως στο τοπικό επίπεδο. Οι νέες επενδύσεις που αφορούν τον εκσυγχρονισμό υπαρχουσών και τη δημιουργία νέων βιομηχανικών μονάδων συνοδεύονται από σημαντικά προβλήματα υπο-χρησιμοποίησης του εγκατεστημένου παραγωγικού δυναμικού (της τάξης του 30-50%). Η έλλειψη εμπειρίας στον προγραμματισμό και τη διοίκηση της επιχείρησης, αλλά και οι γραφειοκρατικές καθυστερήσεις από την έγκριση των κινήτρων μέχρι την υλοποίηση της επένδυσης, έχουν δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα στη λειτουργία των επιχειρήσεων. Παράλληλα, ο γενικός προσανατολισμός των κινήτρων στο σχηματισμό κεφαλαίου ευνόησε τη δημιουργία επενδύσεων που σε μεγάλο βαθμό υποχρησιμοποιούνται. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό των επιχειρήσεων στην τοπική αγορά υποδεικνύει τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα αυτών των επιχειρήσεων. Η αδυναμία να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά στο εσωτερικό της περιοχής, σε σχέση με προϊόντα που «εισάγονται», δείχνει ότι οι προοπτικές των τοπικών πρωτοβουλιών είναι τελικά περιορισμένες<sup>15</sup>.*

Ελάχιστες είναι οι επιχειρήσεις που, αν και ανήκουν στην κατηγορία των τοπικών πρωτοβουλιών, κατόρθωσαν να ξεπεράσουν τα όρια της τοπικής αγοράς και να δημιουργήσουν με αποτελεσματική χρήση των κινήτρων μια μεγάλη, σύγχρονη και καλά οργανωμένη βιομηχανία. Οι επιχειρήσεις αυτές λειτουργούν στους ίδιους κλάδους με τις υπόλοιπες τοπικές επιχειρήσεις, αλλά παράγουν με υψηλότερη παραγωγικότητα προϊόντα καλύτερης ποιότητας. Είναι μόνον μερικά ολοκληρωμένες στην τοπική παραγωγική δομή και παρουσιάζουν καλύτερη προσαρμοστικότητα στις συνθήκες μιας ευρύτερης αγοράς (είτε πρόκειται για πηγές χρηματοδότησης είτε για αγορές πρώτων υλών και προϊόντων).

Η επικράτηση των τοπικών πρωτοβουλιών οφείλεται κυρίως στην *πλεονεκτική θέση και τις ισχυρές διασυνδέσεις που διατηρούν οι ντόπιοι επιχειρηματίες στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας.*

Πρόκειται για τη δυνατότητα που έχουν να εκμεταλλευτούν τη γνώση των ευρύτερων συνθηκών που επικρατούν στην τοπική κοινωνία (συνθηκών που αφορούν κυρίως τη μορφή και τις ιδιαιτερότητες της τοπικής

15. Στη συνέχεια, αρκετές από τις επιχειρήσεις αυτής της κατηγορίας είναι πολύ πιθανόν ότι έκλεισαν. Σύμφωνα με τη μελέτη ομάδας εργασίας του ΤΕΕ-ΑΜΘ (βλ. Βάρης κ.ά. 1986 και Γρηγοριάδης κ.ά. 1989), την περίοδο 1983-86 στο νομό Ξάνθης λειτουργούσαν 128 μονάδες (71%), βρισκόνταν εκτός λειτουργίας 53 (29%) και από αυτές οι 41 (23%) είχαν οριστικά κλείσει. Στις εκτός λειτουργίας μονάδες κυριαρχούν 14 υφαντικών και ρούχων (26%), 12 οικοδομικών υλικών και ξύλου (23%) και 10 τροφίμων (19%) (οι μισές είναι κυλινδρόμυλοι). Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για επιχειρήσεις με μικρό μέγεθος επενδυμένου κεφαλαίου (κάτω από 50 εκατ. δρχ. -μόνον 3 είχαν γύρω στα 100 εκατ. δρχ.) και μικρό μέγεθος απασχόλησης (κάτω των 20)- 4 μεσαίου μεγέθους 20-100 απασχολούμενους και 3 μεγάλες πάνω από 100 απασχολούμενους).

αγοράς εργασίας) και των τοπικών καναλιών από τα οποία μπορούν να αντλήσουν διάφορα πλεονεκτήματα (σχέσεις με τράπεζες, κοινωνικούς φορείς, υπηρεσίες κλπ.). Είναι αυτές οι ιδιαίτερες συνθήκες ενσωμάτωσης των ντόπιων επιχειρηματιών στην τοπική κοινωνία που επέτρεψαν στις τοπικές πρωτοβουλίες να αναδειχθούν δυναμικά και να εκμεταλλευτούν πρώτες τα ισχυρά κίνητρα που δόθηκαν στην περιοχή, αλλά και να επιδιώσουν στη συνέχεια, παρά τα διάφορα προβλήματα που αντιμετωπίζουν.

Τα πλεονεκτήματα αυτά δεν υπάρχουν στις περιπτώσεις των μη τοπικών πρωτοβουλιών που αδυνατούν πολλές φορές να κατανοήσουν τον τρόπο λειτουργίας και τη δυναμική της τοπικής κοινωνίας. Από αυτή την άποψη, σημαντικά προβλήματα ενσωμάτωσης στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν στην τοπική κοινωνία υπάρχουν και στην περίπτωση των τοπικών πρωτοβουλιών που ξεκίνησαν από μετανάστες επιχειρηματίες. Η πολύχρονη απουσία των μεταναστών και, κυρίως, η εμπειρία τους από διαφορετικές μορφές οργάνωσης των βιομηχανικών σχέσεων, φέρνουν τους επιχειρηματίες αυτούς στην ίδια θέση με τους ξένους. Στην περίπτωση όμως αυτή λειτουργεί ένα διαφορετικό πρόσθετο πλεονέκτημα: *οι ισχυρές διασυνδέσεις που διατηρούν οι μετανάστες επιχειρηματίες με τη χώρα από την οποία προέρχονται*. Στις σχέσεις αυτές ανατρέχουν για συνεργασίες διάφορων μορφών (προμήθεια πρώτων υλών, τεχνική βοήθεια, τεχνολογία και εξοπλισμός, αγορές κλπ.) ή από αυτές εξαρτώνται ολοκληρωτικά, ειδικά στην περίπτωση του κλάδου των ρούχων που δουλεύει αποκλειστικά με το σύστημα της υπεργολαβίας για λογαριασμό επιχειρήσεων του εξωτερικού.

*Αυτός ο τρόπος λειτουργίας του συστήματος της υπεργολαβίας έχει σε μεγάλο βαθμό υποκαταστήσει τις άμεσες ξένες επενδύσεις που αποκεντρώνονται στις περιφερειακές περιοχές. Με το σύστημα της υπεργολαβίας, όπως δουλεύει στην περιοχή της Θράκης, η κεντρική επιχείρηση ελέγχει πλήρως την τοπική επιχείρηση (στέλνει τις πρώτες ύλες και παίρνει έτοιμα προϊόντα), καθορίζει το πλάνο παραγωγής και διατηρεί τον ουσιαστικό έλεγχο όλης της παραγωγικής διαδικασίας. Μ' αυτό τον τρόπο, η κεντρική επιχείρηση δε δεσμεύει κεφάλαια σε αποκεντρωμένες επενδύσεις, αποφεύγει τους επιχειρηματικούς κινδύνους (που μεταφέρονται στην τοπική επιχείρηση) και απολαμβάνει έμμεσα όλα τα ιδιαίτερα πλεονεκτήματα που μπορεί να έχει μια τοπική επιχείρηση ενσωματωμένη στην τοπική κοινωνία.*

## 2.4. Ο χαρακτήρας των μη τοπικών πρωτοβουλιών

Οι μικρές μετεγκατεστημένες επιχειρήσεις είναι από πολλές απόψεις παρόμοιες με τις τοπικές επιχειρήσεις αλλά, σε αντίθεση με αυτές, δεν έχουν τη δυνατότητα να αντλήσουν τα πρόσθετα πλεονεκτήματα από τη γνώση των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και την ενσωμάτωση στην τοπική κοινωνία. Γι' αυτό το λόγο, αν αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα υπολειτουργίας και μειωμένης ανταγωνιστικότητας με τις τοπικές επιχειρήσεις, η θέση τους είναι πολύ πιο δύσκολη.

Αντίθετα, οι λίγες μεγάλες μη τοπικές βιομηχανίες που προέρχονται από την αποκέντρωση τμημάτων παραγωγής των μεγάλων και πολυεθνικών επιχειρήσεων, δε βρίσκονται στην ίδια θέση. Δεν αντιμετωπίζουν στον ίδιο βαθμό προβλήματα ενσωμάτωσης στην τοπική κοινωνία, γιατί λειτουργούν κάτω από διαφορετικούς μηχανισμούς και αντλούν από την περιοχή κυρίως πλεονεκτήματα που συνδέονται με το εργατικό δυναμικό και την ύπαρξη πρώτων υλών. Μη έχοντας άλλες τοπικές διασυνδέσεις, δε δημιουργούν επίσης σημαντικά τοπικά πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Το μέλλον και οι προοπτικές τους συνδέονται περισσότερο με το κύκλωμα λειτουργίας των μεγάλων μητρικών εταιρειών και, από αυτή την άποψη, οι προοπτικές τοπικής ανάπτυξης που δημιουργούν είναι απόλυτα εξαρτημένες από σχέδια που γίνονται έξω από την περιοχή.

Διαφορετική είναι η περίπτωση των *συνεταιριστικών και κρατικών επιχειρήσεων*<sup>16</sup>. Οι μεγάλες και ιδιαίτερα δυναμικές αυτές αγροτο-βιομηχανίες (κρέας, γάλα, καπνός) διατηρούν ισχυρές τοπικές διασυνδέσεις, κύρια με τον πρωτογενή τομέα της περιοχής, και δημιουργούν σημαντικές θέσεις σταθερής αλλά και εποχιακής απασχόλησης. Είναι περισσότερο από όλες τις άλλες βιομηχανίες ενσωματωμένες και ολοκληρωμένες στην τοπική παραγωγική δομή και αποτελούν, όπως και οι κλασικοί «πόλοι ανάπτυξης», ισχυρούς κρίκους για την ολοκλήρωση του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Οι προοπτικές και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν συνδέονται περισσότερο με τα ποσοτικά και ποιοτικά φράγματα που συναντά η λειτουργία του κρατικού τομέα, ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσης.

### 3. Τρόποι ανάπτυξης των τοπικών βιομηχανικών δομών

Το σημαντικότερο θεωρητικό και πρακτικό ζήτημα της ανάλυσης που επιχειρήσαμε αφορά τις ουσιαστικές προοπτικές μετασχηματισμού, προσαρμογής και ανάπτυξης των τοπικών βιομηχανικών δομών. Σ' αυτή τη μελέτη δεχόμαστε ότι οι προοπτικές αυτές δεν προκύπτουν μόνον εσωτερικά, από την «εσωτερική» δυναμική των τοπικών παραγωγικών συστημάτων, αλλά κυρίως από το συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο η δυναμική αυτή συνδυάζεται με μια «εξωτερική» δυναμική, αυτή που δημιουργείται στα πλαίσια της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής συσσώρευσης, της ανάπτυξης και αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Η «εσωτερική» δυναμική και τα πλεονεκτήματα της συγκεκριμένης διάρθρωσης των τοπικών παραγωγικών συστημάτων δεν είναι από μόνα τους ικανά να ανταγωνιστούν τις συνθήκες που δημιουργούνται στα πλαίσια αυτής της «εξωτερικής» δυναμικής. Οι εξωτερικές αυτές συνθήκες καθορί-

16. Η εμφάνιση και σημαντική παρουσία των μεγάλων συνεταιριστικών επιχειρήσεων οφείλεται ίσως σε μια άλλη «ιδιομορφία» της περιοχής: την ύπαρξη ισχυρής συνεταιριστικής παράδοσης (Γρηγοριάδης κ.ά. 1989). Γενικότερα, οι ισχυροί παράγοντες που ευνοούν τη χωροθέτηση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων (όχι μόνον των συνεταιριστικών/κρατικών αλλά και των μεγάλων μη τοπικών) στην περιοχή συνδέονται, όπως αναλύεται σε σχετική μελέτη (Πασχαλίδης 1987), τόσο με το χαρακτήρα της αγοράς εργασίας και τις πρώτες ύλες (αγροτικές και ορυκτές), όσο και με τις συγκοινωνιακές υποδομές που προωθήθηκαν κυρίως μέσω του προγράμματος δημόσιων επενδύσεων.

ζουν τελικά την εμφάνιση και το χαρακτήρα της τοπικής ανάπτυξης και δημιουργούν το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύσσεται η δυναμική του παραγωγικού συστήματος.

Το κεντρικό ερώτημα της μελέτης αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα φαινόμενα και προβλήματα που αναμένονται στις δύο περιοχές, σύμφωνα με την αρχική θεωρητική υπόθεση, μετασχηματίζονται με βάση τα εμπειρικά δεδομένα. Πράγματι, το παλιότερο μοντέλο πόλωσης της ανάπτυξης μεταξύ αναπτυγμένων/υπανάπτυκτων περιοχών φαίνεται ότι μετασχηματίζεται δραστηρικά, καθώς εμφανίζονται τόσο τάσεις αναδιάρθρωσης στο βιομηχανικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης όσο και νέες μορφές «περιφερειακής» εκβιομηχάνισης στην περιφερειακή περιοχή της Θράκης. Όμως, τα προβλήματα που συνοδεύουν αυτές τις αλλαγές δεν είναι αυτά που προβλέπουν τα υπάρχοντα θεωρητικά μοντέλα: η πορεία της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης στην περιοχή Θεσσαλονίκης δε φαίνεται να συνοδεύεται από σημαντικά προβλήματα διαρθρωτικής ανεργίας-αποβιομηχάνισης, ενώ η νέα βιομηχανική δραστηριότητα στην περιοχή της Θράκης δε φαίνεται να στηρίζεται στην άμεση αποκέντρωση παραγωγικών επενδύσεων.

Στο παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης, οι δυναμικότερες τάσεις της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης αφορούν, από τη μια μεριά, τον εκσυγχρονισμό παλιών βιομηχανιών υψηλής έντασης κεφαλαίου και, από την άλλη, την εμφάνιση νέων βιομηχανιών έντασης εργασίας ιδιαίτερα στον κλάδο των ρούχων που δημιουργούν νέες θέσεις απασχόλησης και επηρεάζουν θετικά τα συνολικά μεγέθη. Αντίθετα, αρνητικές είναι οι τάσεις αναδιάρθρωσης στις βιομηχανίες των ενδιάμεσων κατηγοριών κλάδων που παραμένουν στάσιμες ή φθίνουν. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η συνολική πορεία αναδιάρθρωσης του παραγωγικού συστήματος της περιοχής δε χαρακτηρίζεται από συνολικά φαινόμενα αποβιομηχάνισης και ανεργίας, είναι πιθανό τα φαινόμενα αυτά να εντοπίζονται σε ορισμένα στρώματα του εργατικού δυναμικού και σε συγκεκριμένους κλάδους (κλείσιμο εργοστασίων ή εκσυγχρονισμός με μείωση της απασχόλησης).

Από την άλλη πλευρά, οι νέες παραγωγικές επενδύσεις στη Θράκη δεν ήταν το άμεσο αποτέλεσμα κάποιας μορφής παραγωγικής αποκέντρωσης, αλλά κινητοποιήθηκαν κυρίως εσωτερικά από τοπικές πρωτοβουλίες και σε συνδυασμό με τα ευνοϊκά κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης. Πολλές από τις επιχειρήσεις αυτές κρατήθηκαν σε καθαρά τοπικό επίπεδο (τοπικές πρώτες ύλες και τοπική αγορά), ενώ άλλες, ιδιαίτερα στον κλάδο των ρούχων, βρίσκονται σε σχέση άμεσης εξάρτησης, μέσω του συστήματος της υπεργολαβίας, από επιχειρήσεις εκτός της περιοχής. Στην περίπτωση αυτή, αναδεικνύεται μια νέα ιδιότυπη και περισσότερο έμμεση «χρήση» των περιφερειακών περιοχών που κατορθώνει, μέσω των τοπικών πρωτοβουλιών, να συνδυάσει τα πλεονεκτήματα της τοπικής αγοράς εργασίας με το συνολικό χαρακτήρα της τοπικής παραγωγικής και κοινωνικής δομής.

Αυτό που φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την πορεία της τοπικής ανάπτυξης είναι τόσο η πυκνότητα και η ένταση των συγκεκριμέ-

νων σχέσεων και διασυνδέσεων μεταξύ των παραγωγικών μονάδων που διαμορφώνονται σε τοπικό επίπεδο (βαθμός ολοκλήρωσης του τοπικού παραγωγικού συστήματος), όσο και ο χαρακτήρας και το είδος των άμεσων και έμμεσων εξαρτήσεων από μη τοπικά παραγωγικά κυκλώματα που αφήνουν «ανοιχτές» τις προοπτικές της κάθε περιοχής απέναντι στις συνθήκες που διαμορφώνονται στα πλαίσια μιας ευρύτερης εθνικής και διεθνούς συγκυρίας.

Από αυτή την άποψη, οι προοπτικές στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης συναρτώνται με το βαθμό ολοκλήρωσης του τοπικού παραγωγικού συστήματος και με το χαρακτήρα των εξαρτήσεων από εθνικά και διεθνή κυκλώματα που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, παίρνει κυρίως τη μορφή της τεχνολογικής εξάρτησης (μέσω των μη-τοπικών εισροών και του εισαγόμενου εξοπλισμού ο οποίος στηρίζει τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των δυναμικών επιχειρήσεων).

Αυτό που μέχρι πρόσφατα συντηρούσε και προσανατόλιζε τη συγκέντρωση στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, αλλά και αυτό που επηρεάζει την ικανότητα προσαρμογής της στις νέες συνθήκες, είναι συνδυασμένο αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων που αφορούν τον ίδιο το χαρακτήρα του βιομηχανικού συμπλέγματος της περιοχής: το πολύπλοκο πλέγμα που σχηματίζουν οι βασικές αστικές υποδομές, το μέγεθος και ο χαρακτήρας της τοπικής αγοράς εργασίας, η διαφοροποιημένη διάρθρωση της βιομηχανίας της και το ευρύτερο δίκτυο (άτυπο σε μεγάλο βαθμό) των δια-επιχειρησιακών σχέσεων και διασυνδέσεων. Από αυτή την άποψη, ο χαρακτήρας και η πυκνότητα των δια-επιχειρησιακών σχέσεων που έχουν τη μορφή της υπεργολαβίας και αναπτύσσονται αποκλειστικά σχεδόν στο εσωτερικό του βιομηχανικού συμπλέγματος, αποτελεί θετική ένδειξη στην κατεύθυνση ενός μεγαλύτερου βαθμού εσωτερικής συνοχής και ολοκλήρωσης του παραγωγικού συστήματος.

Από την άλλη πλευρά, οι ευρύτερες εξαρτήσεις της περιοχής από εξωτερικές εθνικές και διεθνείς συγκυρίες είναι περισσότερο έμμεσες είτε με τη μορφή του αυξημένου ανταγωνισμού που η μη τοπικά προσανατολισμένη βιομηχανία της συναντά σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, είτε με τη μορφή της τεχνολογικής εξάρτησης, μέσω των μη-τοπικών εισροών και του εισαγόμενου εξοπλισμού ο οποίος στηρίζει τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των δυναμικών επιχειρήσεων. Τα προβλήματα αυτά αφορούν τελικά το σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας και, από αυτή την άποψη, οι προοπτικές της περιοχής συναρτώνται με τις ίδιες τις προοπτικές ανάπτυξης της χώρας.

Αντίθετα, και παρά την κυριαρχία των τοπικών πρωτοβουλιών, η βιομηχανία της Θράκης εμφανίζεται περισσότερο τοξικά και άμεσα εξαρτημένη από τις εξωτερικές συγκυρίες. Η εξάρτηση αυτή δεν έχει μόνον τη μορφή της τεχνολογικής εξάρτησης (που όπως και στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης αφορά τον εισαγόμενο τεχνολογικό εξοπλισμό), αλλά και παίρνει τη μορφή «ολοκληρωτικής» εξάρτησης, στο βαθμό που, με το σύστημα υπεργολαβίας που λειτουργεί στην περιοχή, οι τοπικές επιχειρήσεις ελέγχονται πλήρως από επιχειρήσεις του εξωτερικού. Αυτή η μορφή

άμεσης εξάρτησης και ελέγχου δεν αφήνει περιθώρια επιδίωξης στις τοπικές επιχειρήσεις που αντιμετωπίζουν άμεσο κίνδυνο από τις αλλαγές στη διεθνή συγκυρία που δοθήσε να αναδειχθεί αυτή η μορφή σχέσης. Ακόμα περισσότερο, η αδυναμία να ξεπεραστούν τα όρια της τοπικής αγοράς και η εκτεταμένη υπολειτουργία και χαμηλή ανταγωνιστικότητα των περισσότερων επιχειρήσεων της περιοχής, δείχνει τις περιορισμένες προοπτικές επιδίωξής τους στα πλαίσια ενός αυξημένου διεθνούς ανταγωνισμού.

Έτσι, οι προοπτικές στην περίπτωση της Θράκης συναρτώνται άμεσα με τον ίδιο το χαρακτήρα της δυναμικής που τις ανέδειξε. Οι «τοπικές ιδιαιτερότητες» ή, στην περίπτωση αυτή, τα γνωστά «πλεονεκτήματα της καθυστέρησης» (ο χαρακτήρας της τοπικής παραγωγικής δομής και της αγοράς εργασίας) είναι ταυτόχρονα και το ουσιαστικό μειονέκτημα της περιοχής. Η πολυδιάσπαση της αγοράς εργασίας επιτρέπει συμπίεση των αμοιβών, παράκαμψη των τυπικών εργασιακών σχέσεων και ευελιξία στις απολύσεις. Οι συνθήκες αυτές ενθαρρύνουν περιστασιακά την επιχειρηματική πρωτοβουλία (ιδιαίτερα την τοπική που είναι συγκριτικά σε καλύτερη θέση να τις εκμεταλλευτεί), αλλά έχουν αυξημένο κοινωνικό κόστος, αποσταθεροποιούν μακροπρόθεσμα την κοινωνική και παραγωγική δομή, και δημιουργούν σοβαρούς κινδύνους για τις προοπτικές της τοπικής ανάπτυξης.

Θα μπορούσαμε ίσως να διατυπώσουμε τελικά μια νέα υπόθεση για παραπέρα έρευνα. Φαίνεται ότι στον πυρήνα των νέων τρόπων ανάπτυξης βρίσκονται, όχι τόσο οι αντιστοιχίες με συμβατικές κατηγορίες και γενικά θεωρητικά σχήματα («παραδοσιακοί» κλάδοι, «αναπτυγμένες/υπανάπτυκτες» περιοχές), αλλά οι συγκεκριμένοι τρόποι με τους οποίους: (α) οι επιχειρήσεις κάθε περιοχής τοποθετούνται απέναντι στην αιχμή των εξελίξεων στους αντίστοιχους κλάδους: αν δηλαδή έχουν έναν τρόπο οργάνωσης που είναι ανταγωνιστικός στα πλαίσια του κλάδου σε διεθνές επίπεδο ή, αντίθετα, λειτουργούν με βάση προηγούμενους, περισσότερο παραδοσιακούς, τρόπους οργάνωσης και παραγωγής, και (β) τα τοπικά παραγωγικά συστήματα αποκτούν ένα βαθμό εσωτερικής συνοχής και δυναμικής ολοκλήρωσης που επιτρέπει την εκσυγχρονιστική και ευέλικτη προσαρμογή τους στους νέους τρόπους ανάπτυξης που εμφανίζονται στη δεκαετία του '80 και αναμένεται να επεκταθούν και να κυριαρχήσουν στην ερχόμενη δεκαετία.

*Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 1990*

## Βιβλιογραφία

- Andrikopoulou E., H. Hermanns, G. Kafkalas, O. Napoli (1982) «Regional structure of Thraki - Elements for the understanding of factors affecting regional productive structure and the integration of return migrants (report n. 3)». Münster: Westfälische Wilhelms Universität and Thessaloniki: University of Thessaloniki.
- Andrikopoulou E., H. Hermanns, G. Kafkalas, A. Lagopoulos, C. Lienau, R. Schulte (1984) «Industrialisation, regional labour market and productive investments by remigrants in a

- peripheral region: the case of Thraki in Northern Greece (final report)», Münster: Westfälische Wilhelms Universität and Thessaloniki: University of Thessaloniki.
- Ανδρικοπούλου Ε., Γ. Καυκαλάς, Α. -Φ. Λαγόπουλος και Ε. Σεφερτζή (1985) «Βιομηχανία στη Θεσσαλονίκη: Κλαδική και χωροθετική ανάλυση (τελική έκθεση)», Θεσσαλονίκη: Τομέας Πολεοδομίας-Χωροταξίας ΑΠΘ.
- Ανδρικοπούλου Ε. (1984) *Κρατική Παρέμβαση και Περιφέρειες. Η ρύθμιση του περιφερειακού χώρου στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Διδακτορική διατριβή/Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ.
- Andrikopoulou E. (1987) «Regional policy and local development prospects in a Greek peripheral region: the case of Thraki» *Antipode* vol. 19/1, pp. 7-24.
- Βαΐου Ν., Α. Λαμπριανίδης, Κ. Χατζημιχάλης και Ζ. Χρονάκη (1989) «Διαχυμένη Εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και την Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη της πόλης», Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Θεσσαλονίκης.
- Βαΐου Ν., Κ. Χατζημιχάλης (1990-υπό δημοσίευση) «Τοπικές αγορές εργασίας και άνοση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*.
- Βαΐτσος Κ. και Τ. Γιαννίτης (1987) *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Ελληνική εμπειρία και διεθνείς προοπτικές*, Αθήνα: Gutenberg.
- Βάρτης Γ., Κ. Γρηγοριάδης, Γ. Κολλάρος, Χ. Λάμπρου, Α. Πασχαλίδης και Ν. Τσέλλος (1986) «Αναπτυξιακό επίπεδο στο Νομό Ξάνθης. Προβλήματα ανάπτυξης βιομηχανικών μονάδων παραγωγής -Β φάση». Ξάνθη: ομάδα εργασίας ΤΕΕ-ΑΜΘ.
- Γετίμης Π. (1988) «Η συγκρότηση του τοπικού κράτους στην Ελλάδα», εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στο κατώφλι της δεκαετίας του 1990: Νέες τάσεις και στρατηγικές», Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, 5-10 Δεκεμβρίου 1988.
- Γρηγοριάδης Κ., Γ. Κολλάρος, Χ. Λάμπρου, Α. Πασχαλίδης, Ν. Τσέλος (1989) «Βιομηχανικές μονάδες παραγωγής στην περιοχή Ξάνθης: Προβλήματα ανάπτυξης» *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Βιομηχανίας, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας*, σελ. 247-261.
- Harvey D. (1985) «The geopolitics of capitalism» in D. Gregory and J. Urry *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan.
- Hadjimichalis C., D. Vaiou (1988) «Capitalist restructuring and flexible labour markets in Northern Greece» in *Samos '87 International Seminar «Changing labour processes and new forms of urbanization»*, Thessaloniki.
- Holmes J. (1986) «The organization and locational structure of production subcontracting» in A. J. Scott and M. Storper (eds) *Production, Work, Territory. The geographical anatomy of industrial capitalism*, Boston: Allen and Unwin.
- Καλογόρου Ν., Σ. Καραγιάννη, Α. Λαμπριανίδης (1989) «Οι επιπτώσεις των κινήτρων στην περιφερειακή ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τ. 13, σελ. 39-77.
- Καυκαλάς Γ. (1984) *Περιφερειακή Οργάνωση της Βιομηχανίας. Ολοκλήρωση και αναδιάρθρωση στη δεκαετία 1969-78*, Θεσσαλονίκη: Διδακτορική διατριβή/Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ.
- Κομνηνός Ν. (1990) «Από τις ΒΙ.ΠΕ. στην ευέλικτη παραγωγή στην Ελλάδα», εισήγηση στο 1ο Διεθνές Συμπόσιο Βιομηχανικών Περιοχών, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 10-12 Μαΐου 1990.
- Κομνηνός Ν., Ε. Σεφερτζή (1988) «Νέοι πόλοι ανάπτυξης: Κρίση και αναδιάρθρωση των κέντρων ανάπτυξης», εισήγηση στην ημερίδα «Ερευνητικές Δραστηριότητες της ΓΓΕΤ στον Τομέα του Αστικού Χώρου», Αθήνα: ΓΓΕΤ, 13 Δεκεμβρίου 1988 (υπό έκδοση).
- Λαμπριανίδης Α. (1989) «Κίνητρα περιφερειακής ανάπτυξης της βιομηχανίας: Κριτική επισκόπηση» *Τεχνικά Χρονικά* -Α 9/2, σελ. 228-256.
- Läpple D. (1985) «Internationalization of capital and the regional problem» in J. Walton (ed) *Capital and Labour in the Urbanised World*, London: Sage.
- Lyberaki A. (1988) *Flexible Specialisation and Small Firms in Greece*, Ph. D. thesis, Sussex

University.

Λυμπεράκη Α., Σ. Σκορδίλη (1989) «Οδηγός διάγνωσης των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο», Αθήνα: ΕΕΤΑΑ.

Massey D. (1984) *Spatial Divisions of Labour. Social structures and the geography of production*, London: Macmillan.

Massey D. (1988) «Uneven development: social change and spatial divisions of labour» in D. Massey and J. Allen (eds) *Uneven Re-Development. Cities and regions in transition*, London: Hodder and Stoughton/Open University.

Marshall M. (1987) *Long Waves of Regional Development*, London: Macmillan.

Πασχαλίδης Α. (1987) «Ζητήματα χωροθέτησης στην παραγωγική διαδικασία της βιομηχανίας. Η περίπτωση της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης», *Τεχνικά Χρονικά* -Α 7/4, σελ. 196-217.

Piore M. J. and C. F. Sabel (1984) *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books.

Scott A. J. (1988) *Metropolis. From the division of labor to urban form*, Berkeley: University of California Press.

Stopper M. and R. Walker (1989) *The Capitalist Imperative. Territory, technology and industrial growth*, New York: Basil Blackwell.

Smith N. (1984) *Uneven Development*, Oxford: Basil Blackwell.

Χατζημυχάλης Κ. (1988) «Το διεθνές και το τοπικό: Τα νέα όρια της άνοξης ανάπτυξης στη δεκαετία του 1990 στη Νότια Ευρώπη», εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο «Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στο κατώφλι της δεκαετίας του 1990: Νέες τάσεις και στρατηγικές», Αθήνα: Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, 5-10 Δεκεμβρίου 1988.

Ψυχολαΐδης Κ., Π. Γετίμης (1989) *Ρυθμίσεις Τοπικών Προβλημάτων*, Αθήνα: Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.